

Др Коста МИЛУТИНОВИЋ

ПОЛИТИЧКИ ЛИК СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

I. У РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ПОКРЕТУ 1848 — 1849.

Од југословенских покрајина Бока Которска је једна од најреволуционарнијих. То је земља честих буна и устанака. Бокељске планине представљају подесан терен за устаничке базе, упоришта и збегове, одакле се покрет шири даље на јужну Херцеговину. Настанак политичких збивања везује се за име Стефана Митрова Љубише. То не значи да политичких кретања није било још пре његове појаве, али то су били мање или више тек први покушаји и прва вежбања, која су наговештавала права политичка збивања.

Љубишина породица потиче из Паштровића и истицала се својом природном бистрином. Стефанов отац Митар био је поморац, који је највећи део свога живота провео на мору, одолевајући ветровима и таласима. Стефанова мати Ката Брдарова родом је из Грбља, познатог устаничког краја, који је активно учествовао у свим бокељским бунама. Родитељи су се преселили из Паштровића у Будву, мали бокељски градић, у којем се Стефан родио 29. II 1824.¹⁾

Стефан Митров Љубиша је самоук, без редовног школовања. Бистар и даровит, научио је италијански језик и почео читати у оригиналу и преводити њихове велике писце, нарочито Дантеа и Ариоста.²⁾ Прва озбиљнија лектира на матерњем језику

¹⁾ Стефан Митров Љубиша. Животопис. Беч, 1878.

²⁾ Љуба Јовановић (*Живот Ст. М. Љубише*, предговор *Причањима Вука Дојчевића*, Српска књижевна задруга, књ. 81, Београд, 1903, стр. XVШ — XIX) износи ове појединости: „Тако је Љубиша превео један одломак (две песме) из Дантеова *Пакла*, претешкога за превођење, неколике сатире Ариостове, једну песму Орацијеву (*Хвале селачкога живота*). Све су ове песме у оригиналима познате као одлични примерци лепога и богатога стила. А тим је преводима Љубиша још једно постизавао: пружао је, као год и Вук, својим сатрудницима на народном послу и књизи примере како се може лепо писати чистим народним језиком без свакојаких наказних примеса, којима је био обасут језик у велике већине њих“.

био му је *Србско-далматински магазин*, на који се претплатио преко Вука Врчевића, тада већ познатог књижевника, који је по Боки прикупљао претплатнике на *Магазин*. Први свој рад послао је Борбу Николајевићу, уреднику *Магазина*, и он га је штампао; то је његов опис Паштровића.³⁾

Своје прво политичко крштење Љубиша је добио знамените 1848. године. Револуција, поникла у Француској, затресла је из темеља све старе феудалне монархије, а нарочито Аустрију. Метерних је нагло побегао из Беча, а у Венецији је убијен командант аустријског арсенала, формирана народна гарда и поново прокламована Млетачка Република, 22. III 1848. За председника привремене владе проглашен је Данијеле Манин, а за министра просвете његов суборац Никола Томазо, Далматинац из Шибеника. У прогласу Далматинцима, Дубровчанима и Бокељима Томазо каже:

„Устаните, браћо!... Из окова кујте мачеве, а из јарма штапове за обрану! Ви, толико времена згрбљени... дигните се право... На ноге без мрзости и без страха! Бог је народа са вама!“⁴⁾

Један веродостојан савременик, црногорски војвода Милорад Медаковић, износи ове појединости: „Млечићи су били разапели јаке мреже по свој Далмацији и Боки; а неколико млетачких бродова укажу се око залива бококторског; а сви Бокељи беху вољни да се придруже новој Млетачкој Републици, негдашњој царици на мору. И Бокељи и Далматинци очекиваху да ће се и они са том Републиком обогатити“.⁵⁾

Дознавши за овај покрет у Боки, Дубровнику и јужној Далмацији, Његош је са Цетиња, у другој половини маја 1848, упутио два прогласа „нашој браћи од обје цркве, Бокељима и Дубровчанима“, у којима им је оштро запретио ако се придруже Млетачкој Републици. У другом прогласу Његош им поручује:

„Чуо сам и увјерио сам се да је сва Бока у договору здружена и непокорна се показала својему законитом ћесару Фердинанду I, без икаква узрока и невоље, него по примјеру други манити народа који ће себе и вас без икакве потребе упропастити. Зато вас отечески савјетујем да се ви те обијести пробете и да се својему ћесару покорите као прави синови својему оцу. Ако ли пак нешћесте послушати, знадите да ћу вам ја — с дозвољењем аустријске владе — с мојим Црногорцима назвати добро јутро и да ћу вам грби но Турчин бити, а ви знате да се ја не шалим“.⁶⁾

После овог Његошевог упозорења бокељски народни прваци сазвали су „бокељску скупштину“ у Прчању о Духовима 1848. На том збору један од главних говорника био је секретар општи-

³⁾ Србско-далматински магазин, X, 1845.

⁴⁾ Никола Томазо, *Искрице*, IV издање, увод, LXXI — LXXXII.

⁵⁾ В. М. Г. Медаковић, П. П. Његош, *последњи владајући владика црногорски*. Нови Сад, 1882, 164.

⁶⁾ П. П. Његош, *Писма III*. Београд, 1955, 385.

не у Будви Стефан Митров Љубиша, млад човек од 25 година. На саветовању дошло је до сукоба између две струје: присталица Аустрије и присталица Млетачке Републике. Први су однели победу, али само донекле: већина се изјаснила за Аустрију, али је одбијен предлог да и Бока изабере свога посланика за аустријски парламент. Кандидатура је понуђена Љубиши, али ју је он одбио с овим образложењем:

„Као што поједину човјеку прије свега треба да се стече биће, пак да располаже начином како да у свијету живи: тако и једноме народу треба да се стече биће, пак да расположи какве му установе слободе пристоје. Наш народ у овој покрајини нема бића, јер је угњетен од талијанштине, пак би било по њ излишно... да без властитог народног бића гради себи којекакве туђе установе. Нас је Аустрија, против своје сопствене користи, више поталијанчила у 30 година, него ли Венеција у четири вијека...“⁷⁾

Као Хрвати под баном Јосипом Јелачићем, као војвођански Срби под патријархом Јосифом Рајачићем, као Словенци под Јанезом Блајвајзом, и као Чеси под Франтишком Полацким, тако су се и бокељски и далматински Срби и Хрвати изјаснили за Аустрију. Имајући да бирају између обновљене Млетачке Републике, која је одмах у почетку четрдесетосмашког револуционарног покрета јасно показала своје тежње за хегемонијом над читавим Јадранским морем, приморски Срби — исто као и Хрвати — определили су се за Аустрију, заносећи се илузијама да се она даје преобразити у федерацију слободних и равноправних подунавских народа или, како су говорили чешки препородитељи, у „славенску Аустрију“, али под одређеним условима. Један од главних услова било је сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом у јединствену Троједну Краљевину. У духу четрдесетосмашких идеја о југословенском заједништву и општесловенској солидарности, Љубиша је на „бокељској скупштини“ — први од приморских Срба — поставио захтев за сједињење:

„Развитак народности, равноправност вјере и језика не може се код нас озбиљно ни замислити без њеког материјалног јемства, а то јемство може се наћи само у уједињењу Троједне Краљевине (Далмације, Хрватске и Славоније)...“⁸⁾

Док је Книнска Крајина послала 1848. као свога посланика у аустријски парламент Божидара Петрановића, дотле је Бока Которска апстинирала. Љуба Јовановић приписује ову одлуку у заслугу Стефану Митрову Љубиши:

„Отићи у Беч значило је да уопште у народном погледу остане све како је и дотле било, само што ће место апсолутистичког доћи друго, уставно стање, па ће наши приморци, као и цела пробуђена словенска мањина, место да трпе апсолутистички притисак, морати

⁷⁾ Љуба Јовановић, оп. цит. IX.

⁸⁾ Исто, IX.

подлећи германској већини... Стога је Љубиша био да се не иде у Беч, и његов је предлог био примљен једногласно, те је тако створена апстиненција“.⁹⁾

После угушења четрдесетосмашке револуције завладала је у свим аустријским земљама тешка реакција, позната под именом Баховог апсолутизма, по свемоћном министру полиције Александру Баху, који је претворио читаву Аустрију у „тамницу народа“. И у Боки појавили су се злогласни „Бахови хусари“. Један Љубишин биограф износи ове појединости:

„Љубиша, који се онолико истакао 1848. године, беше на тај начин привукао на се пажњу аустријских власти, те га узеше на око. Једино је била за њега срећа што се власти нису могле одлучити да почну штогод против њега, јер је он дотле био стекао великог угледа у свом крају.“¹⁰⁾

II. У ЕРИ УСТАВНОСТИ

Падом Баховог апсолутизма у земљама Хабзбуршке Монархије започиње нова уставна ера у политичком животу. Долази до крупних начелних размимоилажења између присталица централистичког и федералистичког државноправног уређења Аустрије. Политички представници словенских народа Монархије захтевају федералистичко уређење, загарантовано уставом. Међу југословенским политичарима истиче се својом активношћу и одлучношћу Стефан Митров Љубиша, који наставља борбу за сједињење Далмације са Хрватском и Славонијом, започету још на „бокељској скупштини“ 1848.

Већ на првим посланичким изборима 1861. Бока Которска бира Љубишу за свога посланика у Далматински сабор, где је члан народњачког клуба. Сабор га бира за делегата у аустријски парламент, јер су тада земаљски сабори бирали своје представнике у заједнички централни парламент. У Бечу Љубиша улази у федералистички клуб, у коме су учлањени чешки и пољски посланици, под председништвом чешког народног препородитеља Франтишека Палацкога. Федералистички клуб се борио против централистичке политике тадашње бечке владе Антона Ритера Шмерлинга (1860 — 1865). Као члан федералистичког клуба Љубиша је предложио да је сваки члан клуба дужан у парламенту говорити својим матерњим језиком. Први, који је свој говор одржао на српскохрватском језику био је сам Љубиша. У овом раздобљу Љубиша је био популаран и код Чеха. Стеван Срзентић је забележио овај детаљ: „Чеси су га јако вољели и у многим

⁹⁾ Исто, IX — X.

¹⁰⁾ Исто, X.

пригодама указивали му своје особите симпатије, а највише за његова борављења у Златном Прагу и путовања по Моравској“.¹¹⁾

Бечка *Pressa* доноси вест да је 12. V 1861, у дворани председништва аустријске владе у Бечу, под председништвом генерала Мартенса, одржан заједнички састанак народних посланика Далматинског сабора и посланика Хрватског сабора, на коме се расправљало о сједињењу Далмације са Хрватском.¹²⁾ Исправљајући одмах сутрадан произвољне информације бечке *Presse*, Стефан Митров Љубиша изјављује између осталог:

„Концесије од 30. X 1860. не могу се у Далмацији никако оживотворити, развити и донети практичног резултата без сједињења са Хрватском и Славонијом. То сједињење захтијевају географски положај Далмације, економски разлози и материјални и културни интереси... Тежње за сједињење у Далмацији имају своје мотиве и нагоне за слободним развојем народности и еманципацијом од опасне талијанштине, која пријети да продужи млетачко наслеђе без обзира на легитимитет и на међународно право“.¹³⁾

На пленарној седници бечког парламента 11. IX 1861, у дебати о нацрту закона о општинама, Љубиша је овим аргументима побијао тврђење талијанашког посланика Луиџи Лапене да је Далмација тобоже против сједињења са Хрватском:

„Господин Лапена је набројао све могуће разлоге због којих се одлагало рјешавање о сједињењу и рекао да Далматинци никако неће сједињење. Ја сам пак, супротно томе, освједочен да већина народа Далмације то жељно очекује, па ако би ме ко упитао како то да је већина Далматинског сабора одбацила сједињење, ја бих томе одговорио, да та већина никако не представља већину народа“.¹⁴⁾

Годину дана доцније, 22. децембра 1862, учествујући у парламентарној дебати о државном буџету за идућу, 1863. годину, Љубиша је истакао потребу да се у правосуђе уведе употреба народног српскохрватског језика и поново покренуо питање повратка Далмације Троједној Краљевини:

„Далматинци желе овај повратак зато што су увјерени да ће без тога увијек бити онемогућен културни развој народа... Они желе сједињење због оног националног осјећања, урођеног сваком човјеку, свјесном да је човјек...“¹⁵⁾

После петогодишњег Шмерлинговог „провизоријума“ бечки двор је учинио експеримент са једним федералистом, грофом Белкредијем, потомком старог чешког племства, који је покушао

¹¹⁾ Говор Стевана Срзентића, одржан на гробу С. М. Љубише у Будви 24. XI 1903. *Дубровник*, бр. 49, 1903.

¹²⁾ *Presse*, 13. V 1861.

¹³⁾ *Presse*, 14. V 1861.

¹⁴⁾ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*. Записник седнице од 11. IX 1861.

¹⁵⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 22. XII 1862.

да нађе неки компромис између федералиста и централиста, али је већ после две године тактизирања (1865 — 1867) доживео пораз, дезавуисан од самога цара Фрање Јосифа, који је поверио владу барону Бајсту и грофу Андрашију, са задатком да спроведу дуализам, без обзира што је велика већина посланика у аустријском парламенту за федерализам. Иако је знао да сам цар форсира поравнање између владајућих класа Беча и Пеште, Љубиша је имао храбрости да у дебати о адреси, којом се одобрава државноправно преуређење на дуалистичким основама, на пленарној седници аустријског парламента од 4. VI 1867. изјави да ће гласати против адресе:

„И ја бих се озбиљно бојао од ове подјеле државе и овога подвајања, да нисам увјерен да се не могу сатријети, па ма која се сила употребила, двије политичке индивидуалности: Троједна Краљевина, с ону страну Литаве, и Чешка, с ову страну... Ја овдје сам заступама велику већину Србо-Хрвата, који живе у Далмацији, Дубровнику и Боки. Као такав не могу гласати на адресу, у којој се не захтијева cjелокупност Троједне Краљевине... Не могу гласати за адресу, у којој нема ни ријечи о рјешењу државно-правног питања Далмације у оквиру Троједне Краљевине у смислу параграфа 75 октроисаног устава од 4. III 1848. и члана III указа од 26. II 1861.“¹⁶⁾

Неколико месеци доцније, када се у генералној дебати бечкога парламента од 13. XI 1867. коначно расправљало о прихватању дуализма у смислу поделе интересних сфера између владајућих класа Беча и Пеште, Љубиша је са пуно fine ироније изговорио ове значајне речи:

„Неки мисле кад Шмерлингу није пошло за руком да учврсти њемачко првенство над другим народностима царевине, да се има узети ортака, и то првенство дијелити међу Нијемцима и Мађарима. Али, тај је покушај веома опасан, јер је могућа само таква Аустрија, која неће дати првенство једном народу над другим... Моја ми савјест не допушта да гласујем за овај тестамент јединства и парламентаризма аустријскога“.¹⁷⁾

Исте ове године, када је бечки двор препустио Хрватску и Славонију интересној сфери мађарске владајуће класе, славило се у Загребу једно велико народно славље: отварање Југославенске академије знаности и умјетности, под покровитељством славног Ђаковачког бискупа Јосипа Јурја Штросмајера и под председништвом знаменитог хрватског историчара Фрање Рачкога. Овој свечаности присуствовали су гости из свих југословенских земаља и покрајина, тако да је узела размере читаве једне југословенске културне манифестације. Боку Которску заступао је њен посланик Стефан Митров Љубиша, који је на свечаном банкету поздравио Штросмајера једном запаженом здравицом, коју је публикувао загребачки *Позор* (30. VII 1867). Том приликом Љубиша је рекао између осталог:

¹⁶⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 4. VI 1867.

¹⁷⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник седнице од 13. XI 1867.

„Моје срце у валовима радости плива, кад видим слогу хрватско-српску. То је напредак и тријумф новог нараштаја. Кад су наши непријатељи били међу нама распру завели, ја сам над њом плакао као Јеремија над развалинама Јерусалима. Данас се радујем лијепој слог и уједињењу на пољу људности и просвјете. Ја приписујем ову побједу људства владика Штросмајеру: он је онај прстен, што нас Србо-Хрвате веже, онај остос, око кога се врти хоћемо. У дуготрајности његова здравља налази основа тај савез, и ја тому здрављу из срца напијам. Живио!“¹⁸⁾

Цитирајући у целини ову Љубишину здравицу, Буро Көрблер је констатовао: „Патриотичка та здравица изазвала је бурну повлађивања у одличном друштву, што га је Штросмајер тада био окупио око свог стола. А већ тада био је Љубиша на гласу као врстан говорник, којег су Нијемци у Царевинском вијећу, због љупкости његова гласа, радо слушали, кад је говорио матерњем, њима неразумљивим језиком.“¹⁹⁾

III. БОРАЦ ПРОТИВ КЛЕРИКАЛИЗМА

Народна странка у Далмацији, Дубровнику и Боки у току прве фазе народног препорода представљала је јединствен фронт свих свесних Срба и Хрвата. Пред овом једнодушном народном масом, без обзира на националност и вероисповест, талијански су стајали немоћни и беспомоћни. Зато су на све могуће начине покушавали минирати и разорити то јединство наших народа на источним обалама Јадрана; вештачки изазивати националне и верске сукобе између Хрвата и Срба, католика и првославних; подстицати и расpirивати шовинистичке страсти и религиозне антагонизме. Међутим, народне масе остале су компактне, али су се врхови поколебали. Први је дезертирао сам владика далматински Стефан Кнежевић, вирилни члан Далматинског сабора, који је 1861 — 1864. припадао Народном клубу, али је приступио талијанашима, а уочи посланичких избора 1864. објавио „две окружнице на парохијално свештенство против својих старих ортака и прозвао их нечастивим, па тако својим упливом изradio да не буду изабрани неки народни кандидати“.²⁰⁾

¹⁸⁾ *Позор*, 30. VII 1867.

¹⁹⁾ Буро Көрблер, *С. М. Љубиша и његова околина*. Рад Југославенске академије знаности и умјетности, књ. 229, разреда хисторичко-филолошкога, Загреб, 1924, 175.

²⁰⁾ „Окружно писаније“ владике Кнежевића од 1. VII 1864, упућено свештенству далматинске епископије уочи посланичких избора, завршава се овим упозорењем: „Опомињући Ми Наше епархиско свјештенство на небројена добра дјела од милостивог и правдољубивог нашег Императора и његове управе цркви и народу под нашу побожност стављену, препоручујемо да и свјештенство своје парохијане на то пажљиво упозоре да благодарност своју изјаве, у чему је парохиско свјештенство дужно примјером предходити им, јер ништа Нашему срцу не би жалосније било, него кад би се доказало, а и посумњало у то, да и Наше свјештенство,

Заједно с владиком Кнежевићем дезертирао је и његов најближи сарадник Јеротије Ковачевић, архимандрит манастира Крке, који је такође првих година био народњак и члан њиховог клуба у Далматинском сабору, али је уочи посланичких избора 1864. пресалдумио, обилазио српске изборне јединице и препоручивао талијанашке кандидате против „револуционарцима и непријатељима државе, који под именом Народне странке настоје прости народ у своју мрежу уловити, употребљавајући сва средства к постижењу превратне своје циели“.²¹⁾

На седницама аустријског парламента у Бечу владика Кнежевић је седео поред талијанашког првака Луиџи Лапене, који се у свом говору позивао на владичину изјаву да су приморски Срби тобоже против анексије Далмације Хрватској. У своме значајном говору против дуализма, одржаном на пленарној седници парламента 4. VI 1867, побијајући Лапенина тврђења да је тобоже велика већина народа Далмације против сједињења, Љубиша је јасно алудирао на дезертерство владике Кнежевића:

„Не могу се пак доста начудити, чујући да часни заступник отока Пага говори у име далматинског православног епископа, који до њега сједи, кад помислимо да је до 1864. године преосвештени господин био четовоћа далматинских анексиониста, и као такав имао поруку 1861. године од стране мањине Далматинског сабора да принесе Њ. В. Цару препокорну адресу; он, који зна како мисле 80.000 оваца духовног му стада“.²²⁾

Љубишин говор био је тек почетак борбе против владике Кнежевића и осталих клерикалаца. На његов сигнал пренула се Бока. Милетићева *Застава* објавила је *Отворено писмо преосвешћеном епископу далматинском Стефану Кнежевићу* од српских црквених општина Котора, Херцег-Новога, Будве и Рисна са 200 потписа, у којем се оштро осуђује његово дезертерство.²³⁾ Ово писмо било је упозорење осталим црквеним општинама у Боки и Далмацији, да и оне јавно иступе са сличним оптужбама. Кнежевић је испрва ћутао, вероватно претпостављајући да ће се

а с њим и народ учествује у превратним одборима, дужност подучавања у овом важном предмету својих парохијана пренебрегава, и с тим неку противност управи и државним властима изјављује“ (Хисторијски архив Задар, списи далматинске православне епархије, окружно писаније владике Стефана Кнежевића од 1. VII 1864, президијално, бр. 191).

²¹⁾ Винко Кисић, *Листајући старе годишњаке...* Народни лист, јубиларни број, Задар, 1. III 1912.

²²⁾ *Stenographische Protokolle...*, записник са седнице од 4. VI 1867.

²³⁾ *Застава*, 4. I 1868. У *Отвореном писму*, које је по, свој прилици, саставио сам Љубиша, каже се између осталог: „Ми морамо дубоком скорби душе наше очитовати свијету на видик да она веза поуздања и повјерења која је свакад обстојала међу Србима и својим епископима, данас се је међу нама прекинула. Најсветији интереси наши захтјевају да ми пред свијетом изјавимо да Ваша Преосвешћеност не заступа начела и користи наше, и да међу нами о народном појму никаквог једномишљења и солидарности нема“.

незадовољство стишати. Када је видео да акција узима све веће размере, Кнежевић је одговорио, али преко задарског талијаншког листа *Il Dalmata* без икаквих доказа, проглашујући своје противнике — „за срамне клеветнике, нарушитеље општег мира и спокојства, за бунтовне четовеће и непријатеље...“²⁴⁾

Овај Кнежевићев одговор изазвао је још веће огорчење међу приморским Србима, који преко изнесених денунцијација нису могли прећи. Њихово реаговање било је овога пута још оштрије и поткрепљено чињеницама које јасно откривају његово све теже скретање у противнародну политику и ренегатство.²⁵⁾ Овога пута Кнежевић уопште није одговорио, јер изнесена факта није био у стању да демантује. У недостатку противдоказа прибеглао је припремању административних мера против оних свештеника који су потписали протестно писмо.

Међутим, борба се настављала и све више заоштравала. *Застава* је и даље доносила низ дописа из Далмације и Боке, које је делимично написао, а делимично инспирисао сам Љубиша. У овим дописима се износе нове оптужбе против Кнежевића. Тако, илустрације ради, „један православни Бокељ“ у *Застави* износи ове конкретне појединости о прогонима најсвеснијих народних свештеника и учитеља:

„Пошто је прогнао из своје дијецезе нашег најбољег свештеника, првог борца за нашу народност у Далмацији, врлог пјесника Сундечића, затим свој Боки омињеног архимандрита Висариона Љубишу, одликујућег се примјерним животом и правом науком...; пошто је удаљио својим намјерама подозрителне, но у нашим очима ваљане свештенике, Петрановиће — Теофила и Стефана, Зеца итд., сво га опет на нас да отпрати још кога преко границе... Свештеника Мицора, јединог од православних у Далмацији, који у кријепости новог уставног закона покријева мјесто учитељско у главним основним школама, шиље самовластно у дивље Браиће, да тамо, лишен потребног са својом дјецом у очајању сконча... Морамо подозрејвати да г. епископ из те намјере тако располаже како би мјесто

²⁴⁾ *Il Dalmata*, бр. 10, 1868.

²⁵⁾ *Одговор епископу Кнежевићу на његово писмо управљено на православне општине Задарске и Бокешке. Застава*, 18. II 1868. Овде чланкописац, опет сам Љубиша, прелази на ребање „доказних чинова“, који тешко терете далматинског епископа. Између осталог, ту се тврди да је он издао (1864) „две окружнице на парохијално свештенство против својих старих ортака, и прозвао их нечастивим, пак тако својим упливом изradio да не буду изабрани као заступници Трипковић, Љубиша и Војновић, народни кандидати“. Затим да је Кнежевић у Далматинском сабору (1866) гласао да и даље оставе италијански језик као наставни језик у средњим школама у Далмацији. Даље, да се Кнежевић, као посланик у аустријском парламенту у Бечу уписао за члана Италијанског посланичког клуба, који га је „наименовао као почасног предсједника и да је морао као такав водити говор о нужности једног италијанског свеучилишта за Далматинце, Чепријане, Јужне Тиролце, Трестине и Горицу...“

Миџора дошао за учитеља у Будви који талијанаш, да би нашу младеж у туђем духу одгојио, да би талијанске тежње и на ове крајеве провреле“.²⁶⁾

Петар Миџор био је по казни премештен из Будве у Леденице — „бокешку Сибирију“ — али није поклекнуо, него је, заједно с Љубишом, наставио започету борбу против владике Кнежевића.

Љубиша је, преко својих пријатеља, био главни иницијатор и организатор скупштина православних црквених општина Боке Которске (у току лета 1869), на којима је оштро критикован Кнежевићев „црквени деспотизам“ и постављен захтев да се поново успостави бококоторска епископија, коју је Наполеон укинуо 1809.

Дознавши појединости о овим протестним скупштинама, о којима се писало и у штампи, Кнежевић се обратио карловачком патријарху Самуилу Маширевићу опширним писмом од 22. VII 1869, којим је покушао не само да брани себе, него и да денунцира редом све своје противнике, а на првом месту самога Љубишу: „Расколу овом јединствени је коловођа злогласниј Љубиша“, који не престаје „не само народ на буну подизати, него и Боко-Которско свештенство на непослушаније подстрекивати...“²⁷⁾

У овом писму Кнежевић се оштро оборио не само на Љубишу и његове најближе политичке пријатеље и једномишљенике у Боки, него и на Герасима Петрановића, архимандрита манастира Драговића, члана далматинске конзисторије, дугогодишњег уредника *Србско-далматинског магазина*, заслужног историчара и књижевника, за кога је с правом речено да је „једна од најсветлијих личности наше црквене и народне историје“.²⁸⁾ Кнежевић је знао да је Петрановић најозбиљнији кандидат за будућег бококоторског епископа и зато га је покушао што више оцрнити и оклеветати, с очигледном намером да на тај начин индиректно осујети његово наименовање.

Бокељски прваци су преко својих тајних канала дочули да се Кнежевић обратио карловачком патријарху и да је покушао да их прикаже као „бунтовнике“ и „отпаднике од цркве“, па су се одмах одлучили да се и они обрате патријарху, да му образложе свој став и да га замоле за његову помоћ и подршку. Овога пута то нису учинили само свештеници, него и световњаци. Главни иницијатор био је и овога пута Стефан Митров Љубиша, који је сазвао двадесетак најугледнијих бокељских Срба, свештеника и грађана, на састанак 2. VIII 1869. Они су се одазвали

²⁶⁾ *Застава*, 29. VII 1869.

²⁷⁾ Хисторијски архив Задар, списи далматинске православне епархије, св. 98, бр. 160/1869.

²⁸⁾ Рајко Л. Веселиновић, *Историја српске православне цркве са народном историјом*, II, Београд, 1966, 93.

и договорили да упуте патријарху један заједнички меморандум, у коме ће детаљно изложити целокупно држање епископа Кнежевића у народу, у црквеној хијерархији, у Далматинском сабору и у аустријском парламенту, и замолити га да код надлежних форума издејствује формирање посебне бококторске епископије и наименовање једнога епископа из народњачких редова.²⁹⁾ *Меморандум* је — судећи по садржини, стилу и језику — несумњиво саставио сам Љубиша, у договору с народним првацима, свештеницима и учитељима, који су му дали податке, сваки са свога подручја.³⁰⁾

Патријарх Маширевић није позвао на одговорност Кнежевића. Стар и болестан, он је одлагао решење, и после краткога времена умро, оставивши ствар у аманет своје наследнику. Не улазећи у детаље, на овом месту довољно је констатовати да је — после разних компликација — одлучено да се Бока и Дубровник издвоје из далматинске епископије и да се формира нова, посебна которско-дубровачка епископија. За првога епископа није наименован Кнежевићев кандидат, него осведочени народњак Герасим Петрановић. Његово наименовање представљало је у првом реду Љубишину победу.

²⁹⁾ У овом документу износе се, између осталог, ове конкретне појединости о народном огорчењу: „Кнежевић дође у Котор да чини нове парнице противу свештеника који су остали вјерни народној страни; који, постојани цркви а лојални држави, хоће да развију уставне повластице; дође у Котор да пријети вјешалима и изнимним стањем, да последњу анатему изрече љубитељима цркве и рода свога. На тако ужасне гласове, што су ревни пријатељи и лакоми владичини присташи раструбили на сва четири вјетра, да тобож препану и угуше праведни одјек народног гласа, подигну се опћине православне, и окупљене у очиглед владичин једнодушно закључе остати вјерни своје програму. На ове гласове да ће епископ наставити кроз парохије визиту, узруја се једним махом свјетина пријетећи парохијалном свештенству. И већ на многим мјестима народ се из цркве уклањао, а опћински начелници, видећи толику раздраженост, јавише политичкој власти да они не би могли појамчити за добри поредак и опћу сигурност кад би епископ своје посјештеније предузео“. (*Меморандум који је Њ. Св. Патријарху отпримио Одбор православнијех општина Бококторских. Застава*, б. VIII 1869.)

³⁰⁾ Оригиналан текст *Меморандума* први је потписао Љубиша, а затим: Стефан Бјеладиновић, Филип Тановић, Коста Бенић, Петар Миџор, Иван Перазић, Марко Вукасовић, Митрофан Бан, Јован Радановић, Лазар Костић, Борђије Бурановић, Никола Цвјетковић, Михаил Рүсовић, Мато Мрша, Марко Бурковић, Алексије Беловић, Богдан Перовић, Ново Томовић, Сава Петровић, Јово Божић, и други. Све су то били угледни људи, који су тада или доцније играли истакнуту друштвено-политичку или културно-просветну улогу у историји Боке и Црне Горе. Један од њих, Митрофан Бан, родом из Грбља, тада игуман манастира Подластова, постао је доцније цетињски архиепископ и митрополит Црне Горе.

IV. СТАВ ПРЕМА БОКЕЉСКОМ УСТАНКУ

Бокелски устанак (1869) није био нека мала локална побуна, него догађај од ширег значења, који је одјекнуо не само у суседним земљама и покрајинама, него широм Европе. Један савременик, Симо Матавуљ, у својој аутобиографији, овако је оцртао замашај овога покрета у свести тадашње српске и хрватске омладине у Далмацији:

„Бокелска буна (1869) узруја цијело Словенство и привуче пажњу свега образованог свијета на шаку јуначких горштака који, бранећи своја вјековна права, ухватише се у коштац са силном царевином! Чланци, расправе, пјесме, слике, распашише и хладније маште од моје; ја сам био у правом заносу; сваки Бокел био ми је див и ближи срцу од ма кога“.³¹⁾

О Љубишином ставу према Бокелском устанку постоје крупна размимоилажења међу историчарима. Једни га осуђују, а други га бране. Најнегативнију оцену Љубишиног држања дао је Антун Стј. Дабиновић:

„Но о Љубишином раду немамо готово никаквих података. Према томе би се чинило, као да се чинило, као да се он ограничио на то, да на сједници 13. новембра изјави, да ће већ износити своје мишљење кад се буде расправљало о домобранском закону.³²⁾ Начелно је дакле Љубиша допустио, да се у Боку уведе против одредбе једног међународног мировног уговора војничка обавеза и да се тиме укидају древне бокелске повластице. Доследно томе је било његово држање, кад је закључена парламентарна дебата те је дошло до гласања о војничком закону (...) узалуд тражимо међу противницима тога приједлога име бокелског заступника Стјепана Митрова Љубише. Је ли био непријечен да дође и да гласује? Је ли хотимине од тога изостао, знајући да ће влада имати успјеха? Тешко је изрећи суд, док не знамо о мотивима, који су били мјеродавни за Љубишино држање. Али овако како ствар стоји, кад промислимо на посљедице, које су из тога настале, не можемо се отети утиску, да је Љубиша овом приликом тешко загријешно у погледу своје дужности, да брани повјерене му интересе“.³³⁾

Ова тврђења су произвољна и неоснована. И сам Дабиновић спомиње да је Љубиша предао у истој ствари „обрамбеном одбору један меморандум“, у коме је предложио „да се у Боки домобрански закон не уведе у смислу владина приједлога, већ

³¹⁾ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*. Београд, 1939, 55.

³²⁾ *Wiener Zeitung*, 14. XI 1868. Предлог домобранског закона прописује „војничку обавезу свих држављана без разлике вере и народности“ (*Wiener Zeitung*, 21. X 1868.)

³³⁾ Антун Стј. Дабиновић, *Позадина Бокелског устанка год. 1869. Рад ЈАЗУ*, књ. 237, разреда хисторичко-филологичкога и филозофичко-јуридичкога. Загреб, 1929, 75 — 76. Са Дабиновићевом оценом сагласио се, углавном, Љубиша Доклестић: *Досадашњи приступ бокелским устанцима из 1869. и 1882. године у историјској науци*. У зборнику радова *Устанак у Боки Которској 1869*. Котор — Будва 1970, 32.

с обзиром на тамошње географске околности и призрењем на постојећој народној стражи.³⁴⁾ Наравно, бечка влада је Љубишин меморандум једноставно одбила, уопште га не изнесећи пред пленум парламента, форсирајући и даље на прихватању свога предлога домобранског закона. Закон је коначно изгласан на пленарној седници аустријског парламента 16. III 1869. За закон је гласало 75 посланика, а против 61.³⁵⁾ Приликом овог дефинитивног изгласавања Љубиша је био један од оних посланика, који су јавно гласали против закона.³⁶⁾

Сасвим друкчије приказао је Љубишино држање према Бокељском устанку један од његових биографа, Љуба Јовановић. И сам Бокељ, Которанин, активан учесник у другом бокељском устанку (1882), историчар по струци, знајући ствари из прве руке, Љуба Јовановић овако приказује његов став према устанку и његово држање према устаницима:

„За то је време Љубиша био између две ватре. Као народни првак требало је да буде с народом, али тим би велику штету нанео својим дотадашњим политичким друговима, и требало је да као државник остане на страни државној. Он доиста не узе пушку у руке... Још је за њега незгодније било што је народ толико веровао да он може успети у свему за шта се заложу, да су многи, његов неуспех у бечком већу приписивали и његовој недовољној заузимљивости. Зато се и поверовало, кад је тадашњи срески капетан у Котору, како Љубиша прича, просуо глас да је посланик крив за нови закон. Та је клевета дигла противу Љубише сеоски народ... Па ипак, кад после неколико дана један од заповедника царске војске поче с њима истима преко неких људи преговоре за мир, они одговоре да неће договора преко никаквог другог посредника већ преко Љубише, јер се ипак једино у њега уздају“.³⁷⁾

После казних експедиција под командом генерала Вагнера, стрељања и вешања, с много људских жртава, дошло је до Кнезлачког мира (1870), закљученог између генерала Родића и устаника, који су прекинули борбу под условом опште амнестије, надокнаде материјалне штете и обећања да се Бокељи, у смислу давнашњих привилегија, више неће узимати у војску. За овај компромисни мир има великих заслуга, поред Родића, и Љубиша.³⁸⁾ Осим тога, Љубишина је заслуга што се на пленарним

³⁴⁾ А. С. Дабиновић, оп. цит. 76.

³⁵⁾ *Wiener Zeitung*, 17. III 1869.

³⁶⁾ Иако је инсистирао на Љубишином опортунизму, А. С. Дабиновић је ипак морао да констатује: „Љубиша је овај пут гласао против законског приједлога цесарске владе“ (Оп. цит. 76.)

³⁷⁾ Љуба Јовановић, оп. цит. XXIV.

³⁸⁾ Јосип Беровић пише: „Родићу је у смиривању Кривошија највише помогао Љубиша, са којим је био у врло добрим пријатељским везама још из доба када је вршио у Дубровнику 1859. године дужност бригадира, а сам Љубиша био је добро виђен код устаника“ (Ј. Беровић, *Кривошијски устанак — примјер успјешне гериле у нашим странама*. У зборнику *Устанак у Боки Которској 1869, 97.*)

седницама аустријског парламента открила истина о Бокељском устанку, с утврђивањем одговорности за страховита крвопролића, рушења и паљења. Ограничени обим овога чланка не дозвољава да се наведу све важније појединости које је Љубиша изнео пред парламент и — преко њега — пред европску јавност о страховата-ма Вагнерових казних експедиција. На овом месту довољно је цитирати само главне Љубишине констатације:

„Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самице, где није било живе душе, дакле без стратегичне нужде. Била је просута и разнесена богата летина вина, уља, ракије и жита. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 куће парохијалне и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у безцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и стараца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном пепелу својих огорелина. Тада се могло брзојавити: 'Ред влада у Боки Которској'."³⁹⁾

Прелазећи на побијање неистинитих тврђења генерала Вагнера да су тобоже аустријски официри били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и кржаве одмазде, Љубиша је овим аргументима и конкретним примерима побио Вагнерова произвољна причања:

„Очитована је истина да погорени и опљачкани сељаци Жупе, Маина, Побора и Браића нису се окаљали ни једним канибализмом. Али они отпустише неповређене сужње стањевске; испратише до Котора и угостише једног војника, који је избјегао оној катастрофи; а Браићи одрекоше оних 50 форинти награде, што је њима пружена била кад су пренели и предали трупе несретних официра Вимпфена и Дубосеа, и молили клечећи за њихове душе пред поручником г. Бутковићем“.⁴⁰⁾

Сасвим друкчије поступали су Вагнерови преки судови — „ова срамота људске правце“ — с устаницима. Љубиша износи, између осталог, овај конкретни пример:

„Један посланик маински дође с белом заставом у главни стан, да навести предају својих сељака; он је био свезан, уапшен, ископао му се гроб, нашао му се исповједник, пак се затим брзојавило у Котор, да дође преки суд и потпише осуду. Он је објешен, а сељани му се разбјегну од препасти и грозе. Овако се дакле равнало угушењем“.⁴¹⁾

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на пленарној седници аустријског парламента 25. III 1870. Пошто је укратко поновио своје раније оптужбе против политике бечке владе, Љубиша се осврнуо на покушај министра унутраш-

³⁹⁾ *Заточник*, 12. II 1870.

⁴⁰⁾ Исто.

⁴¹⁾ Исто.

њих послова, Карла Гискре, да оправда владино поступање према устаницима уопште, а систематско паљење бокељских села посебице. Љубиша је констатовао ове чињенице:

„Министар унутрашњих дела рекао је да су бокешка села спаљена са ракетама à ла Гонгрёве. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села поживена са жигцима à ла Поллак, од којих се предало у Будви војацима 6. децембра 1869. сијасет штагуда, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале (...) Докаже ли се да је из изгорелих кућа пушке пукло, не само, но да је у њима бивало живог духа кад су гореле, ја ћу одустати од моје тужбе“.⁴²⁾

Ови Љубишини говори, одржани на пленарним седницама аустријског парламента у Бечу, пред дописницима стране штампе из свих крајева света, одјекнули су широм земљине кугле и разбили легенду о тобожној аустријској „културтрегерској мисији на варварском Балкану“.

V. ЉУБИША И ВАГНЕРОВА АФЕРА

Српско-хрватска сарадња и југословенски покрет у доба кнеза Михаила озбиљно су забринули владајуће класе у Бечу и Пешти, јер су осетили да тај покрет може угрозити њихову доминацију у југоисточној Европи. Уколико је мисао о заједништву Јужних Славена све више сазревала и јачала, утолико су Беч и Пешта све упорније настојавали да убаци јабучку раздора међу јужнословенске народе, држећи се опробане лозинке: „Дивиде ет импера!“ Главни инструменти ове политике били су аустријски канцелар барон Бајст, с једне стране, и председник угарске владе гроф Андраши с друге стране.⁴³⁾ То исто што је Андраши преко Калаја предузимао на српској страни — чинио је на хрватској страни Бајст преко својих поузданика. Бајст је плански и систематски сејао семе раздора на свима пољима

⁴²⁾ *Застава*, 5. IV 1870.

⁴³⁾ Фердо Шишић је тачно констатовао: „Председник мађарске владе, гроф Јулије Андраши, заиста је тада уз помоћ аустроугарског генералног конзула Беџамина Калаја интригирао код српске намјесничке владе. Код тога имао је на уму да Србију прије свега отуђи Русији и привуче у мађарску сферу, и друго, да што љубе завади Србе и Хрвате. У ту сврху Андраши нудио је српској влади источну част Босне и Херцеговине, док би крајеви што леже на западној обали Врбаса и Неретве имали припасти Аустро-Угарској“. (*Korespondencija Rački — Strossmayer*, I, 71.) Андрашијев биограф отишао је још један корак даље: „Припадне ли један део Босне и Херцеговине заиста Србима, то ће ови кроз то морати да доспеју у непријатељски однос према Хрватској, која истовремено полаже захтеве на обе ове турске провинције. Само је тако од Мађарске могла да буде одагната стално претећа авет једног присног уједињења Срба и Хрвата“. (*E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit*, I, 461.)

јавног живота, намерно распирујући националистичке страсти, религиозне фанатизме и регионалне искључивости. Главни експонент Бајстове политике у банској Хрватској и Далмацији био је генерал Вагнер, тадашњи царско-краљевски војни и цивилни намесник Далмације. Одмах на почетку своје акције Вагнер се обратио, готово у исто време, Антонију Орешковићу, поверенику југословенске пропаганде кнежевине Србије, с којим је од раније био у пријатељским односима, и Мати Мразовићу, једном од првака Хрватске народне странке у Загребу и блиском сараднику Штросмајера и Рачкога, и позвао их „на разговор о акцији на одцепљењу Босне од Турске и њеном прикључењу Хрватској“. Обојица су се одазвали Вагнеровом позиву и водили са њиме поверљиве разговоре. Мразовић 5. IX 1869. јавља Орешковићу: „Ја сам био камо си ме напутио; разговарао сам по договору; еле, ту не има ништа. Од нас тражи се слијепа служба без икаква увјета; потпуна одвислост, без властите воље и користи“.⁴⁴⁾ Иван Вончина, уредник *Заточника*, био је још одлучнији и у писму од 16. IX 1869. јавља Орешковићу: „Радило се опрезно, и напokon видимо да нас хтједоше имати јефтиним оруђем, које се макар у ватру баца кад се израби“.⁴⁵⁾

Разговори су се водили у Марибору, Загребу и Задру. По Вагнеровој жељи, Орешковић је из Задра путовао на Цетиње, а Мразовић у Котор, али нема података о томе с киме су се они тамо састајали. При повратку су се поново задржали у Задру и посетили Вагнера. Том приликом је Мразовић затражио да не остане само на речима, него да се и писмено скицира „програм о дјелатности пропаганде“, који би он саопштио одбору југословенске пропаганде у Загребу, којем је стајао на челу. Вагнер је пристао, скицирао и потписао. Вагнеров текст, написан његовом руком, на немачком језику, у Љубишином преводу гласи:

„Судбина Хрватке неће се испунити моћи док се не ријеша питање турско-славенских покрајина. Сдружење ових земаља са Хрватском треба да је главна циљ свакога хрватскога сина. Но будући да и државни животни интереси на тај се корачај састоје сатјечу, морају родољуби хрватски сад или икад с владом састоје ићи; да се сигурније циљ постићи може треба дакле влади садјеловање и уплива патриота.“⁴⁶⁾

Вагнеров „програм о дјелатности пропаганде“ има изразито антисрпски и антијугословенски карактер, као што показује нарочито ова реченица: „На прама Србији требало би се пона-

⁴⁴⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке Монархије 1859 — 1874*. Београд, 1965, 405.

⁴⁵⁾ Исто, 406.

⁴⁶⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Ристић, Штросмајер и Вагнерова афера. Југословенска ревија за међународно право*, св. 1, 1955, 29.

шати на такав начин да се не узбуди никакво сумњичење неповјерења, али нужно је да се увијек знају тајне намјере српске владе“.⁴⁷⁾

Предвиђајући која би се „средства морала употребити“ Вагнер ставља на прво место: „Н. П. Бискуп Штросмајер морао би руководити у том послу босанско римско свештенство; морао би баш и предсједавати одбору ове пропаганде“.⁴⁸⁾

Према свему судећи, Вагнер се у истој ствари обратио и самом Штросмајеру, али његова писма нису сачувана, него се само спомињу у преписци с Рачким.⁴⁹⁾ На захтев Ивана Вончине, Штросмајер му је послао Вагнерова писма.⁵⁰⁾ Међутим, Вончина их није објавио. О Вагнеровој акцији Штросмајер се изразио негативно, и у писму од 11. X 1869. јавља Рачкоме кратко и јасно: „Ствар је ништ“.⁵¹⁾

Као народни посланик Далматинског сабора и делегат у аустријском парламенту, боравећи често у Задру и Бечу и долазећи у директан контакт с многим истакнутим политичким личностима, Љубиша је прво дочуо да се нешто спрема, затим је дознао и конкретне појединости и, најзад, успео доћи и до преписа Вагнеровог „програма о дјелатности пропаганде“.⁵²⁾ Чим је начуо о акцији, Љубиша је осетио да је у интересу читавог југословенског покрета да се планирана акција спречи и опасност благовремено отклони. У другој половини децембра 1868. боравио је у Бечу, ради истраживања у тамошњим библиотекама и архивима, истакнути српски научник и политичар Стојан Новаковић, и он је послужио као прва веза између Љубише и Јована Ристића, једнога од тројице намесника у Кнежевини Србији за време малолетства кнеза Милана.⁵³⁾

47) Исто, 29.

48) Исто, 29.

49) *Korespondencija Rački — Strossmayer, I*, 93, 94.

50) Исто, I, 94.

51) Исто, I, 93.

52) Према истраживањима В. Ј. Вучковића (оп. цит. 29): „До преписа тог документа Љубиша је дошао на илегалан начин“. На који илегалан начин, остала је тајна. Пошто су у целу акцију били дубље упућени Мразовић, Орешковић и Вончина, могло би се с разлогом претпоставити да је Љубиша до преписа овога документа дошао захваљујући једноме од ове тројице.

53) У Љубишином писму датираном у Бечу 31. XII 1868, име Стојана Новаковића се изричито не спомиње, али В. Ј. Вучковић с разлогом претпоставља да је тајанствена личност, о којој је у писму реч, по свој прилици, Стојан Новаковић. У писму се не алудира на Вагнерову аферу, која ће избити тек неколико месеци доцније, али писмо је докуменат да је Љубиша већ 1868. стајао у вези са Ристићем и обавештавао га о политичким збивањима у Бечу.

Годину дана доцније, у једном недатираном писму, које је написано у Бечу крајем фебруара 1870,⁵⁴⁾ Љубиша јавља Јовану Ристићу конкретне појединости о Вагнеровој акцији, о тајним састанцима и разговорима у Марибору, Загребу и Задру, и о политичкој позадини целога покушаја. Говорећи о састанку Орешковића и Вагнера у Марибору Љубиша јавља Ристићу:

„У тому *rendez-vous* говорило се како би се бајаги употребила југославенска пропаганда на корист наше државе⁵⁵⁾ и с њом устолице ходећи освоити Босну и Херцеговину Турчину без српске помоћи. Иза овије договора они се два спреме у Загреб и тамо се договоре са неким Одбором југославенске пропаганде, којему је Вагнер (тек да му се боље вјерује) помињао Бајста и Күна и хулио на Андрашија“⁵⁶⁾

Шаљући Ристићу препис Вагнеровог „програма о дјелатности пропаганде“ Љубиша га моли за највећу дискрецију:

„Морам препоручити да ову ствар држите тајно ако желите да ја не погинем главом, и ако желите да што и напријед се знаде. Имао би што и даље о овом послу и шире писати, но се бојим; али ако пошаљете вјерна човјека или сами доћете, имао би доста што се тиче битности“⁵⁷⁾

Ристић се није могао одлучити да сам дође у Беч, ради састанка са Љубишом, као што се ни он није могао преломити да отпутује у Београд, ради разговора са Ристићем, иако су обојица желели сусрет у четири ока. Осећајући важност Љубишиних саопштења, Ристић му је послао свога поузданика Косту Протића,⁵⁸⁾ који је водио са Љубишом дуге политичке разговоре, о којима је поднео исцрпан писмени извештај Ристићу.⁵⁹⁾

Крајем јануара 1870. Фрања Јосиф наименовао је нову аустријску владу под председништвом Леополда фон Хазнера, дворског саветника и бившег министра просвете у влади грофа Тафеа. У владу је ушао као министар домобранства генерал Вагнер, доскорашњи намесник Далмације, што је изазвало огор-

⁵⁴⁾ Ово се може закључити на основу тога што се у писму спомиње један чланак који је објављен у *Заточнику* 19. II 1870.

⁵⁵⁾ Аустро-Угарске.

⁵⁶⁾ В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије...*, 408. Под „неким Одбором југославенске пропаганде“ Љубиша очевидно мисли на Одбор у Загребу, којем је стајао на челу као председник Мате Мразовић.

⁵⁷⁾ Исто, 409.

⁵⁸⁾ Коста Протић (1831 — 1892), тада инжењерски мајор, касније генерал, министар војни, начелник главног генералштаба и — заједно са Ристићем — један од краљевских намесника после абдикације краља Милана. Био је човек Ристићевог нарочитог поверења и као такав вршио важне поверљиве политичке мисије.

⁵⁹⁾ В. Ј. Вучковић, оп. цит., 422 — 425.

чење у свим југословенским земљама.⁶⁰⁾ Поставши министар, Вагнер је 9. II 1870. изјавио на седници Далматинског одбора аустријског парламента да је „српско-словенска револуционарна пропаганда главни подстрекач бокељског устанка“.⁶¹⁾ Ова изјава изазвала је разумљиво узбуђење у читавој југословенској јавности. Народни посланик Иван Вончина, који је био детаљно упућен у разговоре које је Вагнер као далматински намесник водио са Матом Мразовићем и имао у својим рукама Вагнерова писма Штросмајеру, објавио је преко јавности отворено писмо *Преузвишеном господину подмаршалу Ивану Вагнеру, ц. кр. министру за земаљску обрану у Беч*. Писмо има ову садржину:

„По гласу бечких листова изјавила се је дана 9. о. м. Ваша Преузвишеност у Далматинском одбору царевинскога вијећа, да је бокељски устанак дело југословенске пропаганде, која једнако ради противу Аустрије као и противу Турске. Сјећајући Вашу Преузвишеност на становите договоре које сте прошлога љета водили, позивам Вашу Преузвишеност да ту своју у споменутом одбору изречену изјаву о постојању југословенске пропаганде и њених тежњи за време од 8 дана као неистиниту опозовете“.⁶²⁾

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, вероватно претпо-стављајући да му нико од југословенских посланика у аустријском парламенту неће смети поставити захтев да одговори на оптужбе Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање бокељског проблема од 11. II 1870. Љубиша је поставио Вагнеру ово конкретно питање:

„На нападања проти пропаганди југословенској придржавам си одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земаљбранства: што је истине на отвореном листу, што га је г. Вончина у *Заточнику* на њега упра-вио, позивајући Његову Преузвишеност нека до 8 дана опозове осва-де проти југословенској пропаганди, те спомине неке озбиљне до-говоре?“⁶³⁾

На ово Љубишино конкретно питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико „да не може порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити“.⁶⁴⁾

Бечка штампа није донела ни Љубишину интерпелацију, ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро аустријског парла-

⁶⁰⁾ Тим поводом *Застава* је писала: „И чуј, народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске!“ (*Застава*, 30. I 1870.)

⁶¹⁾ *Wiener Zeitung*, 10. II 1870.

⁶²⁾ *Заточник*, 11. II 1870.

⁶³⁾ *Заточник*, 12. II 1870.

⁶⁴⁾ Исто.

мента, очевидно према директивама бечке владе, у своме билтену једноставно прећутао целу ову по режим врло неугодну дискусију. Али су Вончина и Љубиша наставили започету борбу против Вагнера. Иступајући по међусобном споразуму, они су подigli крајичак завесе са политичке позадине Вагнерове афере. У значајном чланку *Конспиратор, министар и издајник конспирације*, Вончина је јавно демаскирао Вагнера овим питањима:

„Ако су дакле открића министра за земаљску обрану, г. Вагнера, у првој одборској сједници истинита, то нам се по данашњој изјави г. министра Вагнера указује намјесник Вагнер као југославенски конспиратор и проти Аустрији и проти Турској; јер се не може узети, да је г. витез Вагнер буд у својих извјешћих, буд у адресном одбору напросто лагао. Али онда је и то истина, да је г. Вагнер уједно и денунцијант својих сурротниках. Ну то нити би било први пут нити једини пут — да исто криминално законодавство гоји денунцијаторство тим, што с оними блаже поступа, који своје сукривце издаду. Та одгојио је свети Хермандат свету једну класу људих, који су познати под именом *agents provocateurs*, а племенити посао јим се састоји у том, да оснивају и замећу конспирације с том намјером, да јих за добар новац издаду. Жалостно је, да је г. намјесник и садашњи министар за земаљску обрану својими извјешћима и изјавама дао повода таквим изводом, које бисмо се и сами устезали вјеровати, да не леже тако на длану.“⁶⁵⁾

На крају свога чланка Вончина је, са пуно fine ироније, наговестио ове смеле закључке:

„Да напакон узмемо у обзир још један, прем невјеројатни случај, да је југославенска пропаганда наперена не само проти Турској, него и проти Аустрији, ако и не проти овој тако и толико; у том би случају била дужност намјесника Вагнера и министра Вагнера предати све особе, које су у тај комплот умјешане, компетентној области, и не чинити од читаве ствари никаквих тајностих. Што је сад истина, а што лаж? Ми мислимо, да је свеколико, што је намјесник и министар Вагнер, о југославенској пропаганди извјешћивао и изјављао у сабору — пука измишљотина, која му је била од потребе, да неопростиве погрешке своје управе у Далмацији покрије, а ту ће му измишљотину садашње министарство тим рабе кроз прсте прегледати, што је том својом денунцијацијом бацио нову љагу нелојалности на Славене. И то вам је министар Вагнер!“⁶⁶⁾

О Вагнеровој акцији и југословенској пропаганди дискутовало се у неколико наврата и на седницама одбора за испитивање бокељских збивања и пред пленумом аустријског парламента. У свом завршном говору, одржаном на пленарној седници од 25. III 1870, Љубиша је додирнуо и најосетљивије политичко питање, питање југословенске пропаганде, и овако поставио проблем:

⁶⁵⁾ *Заточник*, 19. II 1870.

⁶⁶⁾ Исто. Чланак Ивана Вончине, који је изазвао велику сензацију и разне коментаре у бечкој и пештанској штампи, послао је Љубиша Јовану Ристићу.

„Или се ту говори о једној пропаганди тајној и приређеној, која ради отети Турској неке крајине, или се говори о оној јавној пропаганди, која је својствена свакоме Југословенину по крви и пореклу према својој браћи у Турској? Ако се саће на ову последњу, Сизифова радња ископаће је, неће бити довољно ни вешала, ни топова, јер она почива у једнакој повесници, у једнаком племену, језику, обичају и у стварној користи; лежи, велим, у чувству братимства, у једнаком болу, у једнакој нади, у једнакој прошлости, у једнакој будућности... Говори ли се пак о некој пропаганди приређеној и скромној, онда морам питати господу министре: имају ли или немају доказа?“⁶⁷⁾

Ни Вагнер, ни Гискра нису имали доказа у рукама, али су доказе имали Љубиша и Вончина. Министри су то добро знали, и зато је нервоза расла и политичка атмосфера у бечком парламенту постајала из дана у дан све затегнутија и све засићенија електрицитетом. У тој грозничавој психози неизвесности и колебања, Љубиша је искористио долазак Ристићевог поузданика Косте Протића у Беч, испричао му у каквој се тешкој дилеми налази и замолио га да запита Ристића за мишљење.⁶⁸⁾ Није познато шта је Ристић на ово питање одговорио. Као што је Љубиша консултовао Ристића, тако је Вончина питао за савет Штросмајера. Ни његов одговор није сачуван, али се из кореспонденције зна да је испунио Вончинину жељу да му уступи Вагнерова писма, које овај ипак није објавио, можда по жељи Штросмајера.

Вагнерова афера, са свима својим перипетијама, знатно је допринела одлуци посланичких клубова опозиционих странака и група да опозиција колективно иступи из парламента. Иако није објавио документа која је имао у рукама и којима је могао политички и морално потпуно дисквалификовати Вагнера, Љубиша је ипак иступио из парламента, заједно с осталим опозиционим посланицима, 26. III 1870.⁶⁹⁾ Овај корак опозиције знатно је убрзао пад Хазнерове владе, коју је 1. IV 1870. заменила нова

⁶⁷⁾ *Застава*, 5. IV 1870.

⁶⁸⁾ У своме извештају Протић је овако пренео Љубишино питање: „Но и то треба г. Јова да ми пише и да ми јави да ли он мисли да би за њега добро било да ја, по говору г. Орешковића, на никоји начин Вагнерову радњу не износим на видик или, напротив, мисли да ју ја треба на сваки начин — и не сматрајући ни на моје основе, због којих ја држим да не треба ово сад обелодањавати — у Рајхсрату да обелоданим, па ћу се и ја према томе у zgodним приликама знати управљати“. (В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије...*, 425.)

⁶⁹⁾ Истога дана Љубиша је упутио проглас својим бирачима у Боки, рекавши између осталог: „Ја сам дакле изашао из царевинског вијећа са 50 другова, јер смо сви били увјерени да ћемо тим кораком сломити ону владу, коју су попели закони декембарски. Та је влада била противна политичком напредку свакоје нењемачке народности, а у оним земљама ће Њемаца нема, она је штитила сваку другу народност против наше. Једном ријечи, она је била наша немила маћуха“. (*Застава*, 5. IV 1870.)

влада под председништвом Пољака Адама Потоцкога, која је одмах увела блажи курс. У нову владу нису ушли ни Вагнер, ни Гискра.⁷⁰⁾

Поставља се питање: да није, можда, Љубиша — приликом своје аудијенције цару — у име народа Боке Которске изразио жељу да главни виновници бокељских крволоштава, Вагнер и Гискра, буду уклоњени из владе? Или да није, можда, Љубиша то поставио као један од услова да не објави документа, која би компромитовала не само Вагнера него и цео режим? На ова питања немогућно је дати одређен одговор, али је чињеница да је сам цар из својих средстава дао 50.000 форинти и наредио да се Бокељима хитно пошаље храна и да је нова влада Адама Потоцкога такођер пружила знатну материјалну помоћ поплаљеној и опустошеној Боки. Није искључено да је и ова помоћ била издејствована приликом Љубишине аудијенције. У сваком случају, он је знатно допринео да се ублаже тешке последице Вагнерових казних експедиција по Боки.

VI. ПОД ПРИТИСЦИМА БЕЧКЕ ПОЛИТИКЕ

На новим посланичким изборима за Далматински сабор 1870. први пут су народњаци однели победу над талијанашима. Изабрано је 24 народњака и 16 талијанаша. Љубиша, који је поново изабран у Боки, постао је председник Сабора. Била је то велика победа народне свести над туђинском доминацијом. Ова победа оцењена је као национално-политички догађај.⁷¹⁾

Народњачка већина у Далматинском сабору изабрала је за делегате у аустријском парламенту искључиво посланике На-

⁷⁰⁾ *Застава* је писала: „Већ знате и не треба да вам јављам, да се стрмоглавио са највишег званија наш негдашњи намјесник са свом својом дружином. Ово вам не би ни спомињао да није тај Осман-паша међу нама био и да му нису летели брзојави из наше Далмације при његовом наименовању од оне партије, која мрзи и народ и све што је народно, и која се радовала вјешалима и паљењу бокежких села и вароши...“ (*Застава*, 5. IV 1870.)

⁷¹⁾ Динко Форетић, с разлогом, констатује: „Исход избора 1870. одлучна је прекретница у повијести народног препорода у Далмацији, јер се последице тога аутономаши више нису могли успјешно служити „аргументацијом“ о талијанству Далмације, док талијански језик, који је дотада суверено владао у цјелокупном јавном животу покрајине, па и у самом Сабору, почиње постепено губити свој привилегирани положај. У темељима ове изборне побједе уграђена су три велика начела на којима су народни препородитељи тада градили свој успјех: вјеровати у снаге народа, у новим генерацијама тражити суборце у остваривању препородног програма и сложним наступањем Хрвата и Срба осујетити замке и варке лукавог, јаког и интелигентног противника каквог су представљали аутономаши у спрези са аустријском бирокрацијом.“ (Д. Форетић, *Избори за Сабор Далмације 1870. У зборнику радова Далмација 1870.* Задар, 1972, 146.)

родне странке: 2 Хрвата (Јосип Антониети, Иван Данило) и 3 Србина (Стефан Митров Љубиша, Перо Будмани, Буро Војновић). Дошавши у Беч, сва петорица су ступили у „клуб десног центра“, који је имао у свом програму проширење аутономије аустријских покрајина.

Бечка влада је настојавала свим средствима да наметне парламенту закон о тзв. „изборима за невољу“, по којем у случају да се делегати одрекну својих мандата приступиће се директним изборима. Чешки и пољски представници били су одлучно противни овом владином предлогу, док су се далматински представници — под притиском владе и самог двора — у последњем тренутку поколебали и гласали за предлог 6. III 1872, заједно са представницима горње и доње Аустрије, Истре, Корушке, Штајерске, Украјине и Галиције, а Чеси и Пољаци су апстинирали. Гласање Далматинаца за владин предлог изазвало је незадовољство у Далмацији.⁷²⁾

Иван Данило покушао је у посебној брошури⁷³⁾ да оправда гласање „бечке петорице“ за закон о тзв. „изборима за невољу“ аргументима политике опортунитета: бечка влада им је обећала — ако буду гласали за њен нацрт — увођење народног језика у школе и судове, постављења кандидата Народне странке на важнија места у административном апарату, грађење далматинске жељезнице, уређење слива Неретве итд. Биограф Ивана Данила каже: „Овим обећањима петорица су повјеровала, или су макар неки међу њима мислили да ће тиме користити свом народу и његову економском развоју“.⁷⁴⁾

Међутим, Раде Петровић пошао је крупан корак даље и овако објаснио политичку позадину гласања од 6. марта 1873. године:

„На гласање далматинских посланика гледано је као на акт њихове самовоље и страначке недисциплине, а не као на резултат једне одређене политичке линије... У опћој осуди и појачаној затегнутости, као и у каснијим оцјенама, мало се водило рачуна о томе да је гласању претходило, од 1870. године, низ акција јединствених у мисли: сачувати побједу Народне странке стечену на изборима 1870. и 1871. и у том циљу потпомагати владу и њеног далматинског намјесника, генерала Гаврила Родића, па се том сарадњом користити

⁷²⁾ Весна Јакић-Цестарић, *Иван Данило — политичар и културни радник, граматичар и дијалектолог. Радови Института ЈАЗУ у Задру*, св. VIII. Задар, 1961, 149.

⁷³⁾ Иван Данило, *Избор за невољу и далматински заступници на Царевинском виећу*. Задар, 1872. У овој брошури Данило тврди да се нису „бечка петорица“ приближила влади, него баш супротно томе да је иницијатива потекла од саме владе. Данило признаје да је на њих вршен притисак да ће Далматински сабор, у коме су народњаци први пут извојевали већину, бити распуштен ако они не буду прихватили владину понуду о сарадњи и обостраним уступањима.

⁷⁴⁾ Весна Јакић-Цестарић, *оп. цит.*, 149.

у спровођењу програма подизања материјалног благостања земље и афирмацији народне странке као политичког представника славенске већине Далмације“.⁷⁵⁾

Годину дана доцније влада кнеза Адолфа Ауерсперга поднела је нацрт закона о директним изборима народних посланика за аустријски парламент. Борба, започета због прошлогодишњег владиног предлога о „изборима за невољу“, сада се обновила у још ширим размерама и са још тежим последицама по јединство Народне странке. Уводничар *Заставе*, знајући да ће далматински посланици поново бити изложени тешким притисцима, покушао је да их упозори на последице ако буду ипак гласали за предложени владин нацрт закона о изборној реформи.⁷⁶⁾ Али, упозорења нису помогла.

Последица гласања за овај закон била је распадање дотад јединствене Народне странке: издвајање петорице далматинских посланика и њихових присталица у посебну политичку странку под именом Народно-средњачке странке, и покретање њиховог органа под насловом *Земљак*, по којем су се и они назвали „земљацима“ или „земљаковцима“. Директор *Земљака* постао је Иван Данило, а уредник Јосип Тончић, обојица ранији истакнути сарадници и некадашњи уредници *Народног листа*. Тончић се у то време још налазио у Србији као политички емигрант, као члан редакције београдског *Јединства* и блиски сарадник министра спољних послова Јована Ристића.⁷⁷⁾

На уводном месту првога броја *Земљак* доноси програматски чланак *Наша политика*, у којем је укратко оцртана нова

⁷⁵⁾ Раде Петровић, *Национално питање у Далмацији у XIX стољећу*. Сарајево, 1968, 398.

⁷⁶⁾ *Застава*, 7. III 1871.

⁷⁷⁾ Љубиша и Данило у писму од 29. III 1873. обраћају се Ристићу овом молбом: „Ево је минула година дана да *Народни лист* пао је у руке попа Павлиновића, и кроз његове назоре, фанатичне и себичне, своју стару племениту задаћу окренуо. Сва су се паметна средства употребила од нас два, и од других разборитих људи, да га на прави пут доведу или да га управе, коју је фактичком силом предузео, лише. Жалибоже да су та умјерена средства неуспјешна остала. Видећи да он сваки дан више бијесни, ми два стари вође, који смо дали народу жива јемства колико га љубимо, новим пожртвовањем добосмо до те спасоносне намјере да утемељимо нов лист под именом *Земљак*, који би на то циљао да примора *Народни лист* или да се поврати на стара начела или да престане. Па нам је од неопходне нужде имати ваљана управитеља, а то је једини Тончић, којег је исти Павлиновић неблагодарно гонио. Знајући да ви имате тамо доста способних људи и да се можете лако без Тончића проћи, знајући сувише да Вам и наш напредак и слога на срцу лежи, молимо покорно да се удостојите истога Тончића брзојавно услишити у молби коју Вам шаље, одпуста из службе, и тако учинити могуће да наш лист са успјехом изађе на свјетлост“. (*Архив Историјског института у Београду*, XXVII/12. Инв. 27/416). Ристић је без одлагања испунио њихову жељу, Тончић се вратио у Задар и први број *Земљака*, у његовој редакцији, појавио се 23. IV 1873.

политичка платформа. Стојећи на позицијама Народне странке о потреби сједињења Далмације с Хрватском, уводничар *Земљака* овако формулише основне мисли нове политичке тактике:

„Али док се то питање не ријеши, док се то наше право не оживотвори, дужност нам је да радимо у Цислајтанији у таквом положају, који би нам што боље обезбиједио нашу хрватску и српску народност и њезин миран развој, по поштеној управи, вођеној народним духом и вољној да нам помаже у стварним потребама“.⁷⁸⁾

Политичка тактика групе око *Земљака* наговештена је у овим, обазриво формулисаним поставкама:

„...ми у Цислајтанији не можемо напирати изкључиво за икакав састав, него прилагодивши се постојећем, настојавати да колико више могуће из свакога црпимо средства, која би нам све то боље обезбиједила и развила народност и стварне наше потребе и користи промакла. Кад будемо народно толико ојачани, да нам народност буде сасвим обезбрижена — што није могуће постигнути ако се материјално не подигнемо, а ономе што смо у душевном обзиру стекли, границе не размакнемо — тада — али само тада — наступит ће хора да се сами собом посавјетујемо — да ли да уда-римо другим правцима, или да на овом останемо“.⁷⁹⁾

Алудирајући на Миховила Павлиновића — иако његово име не спомиње — уводничар *Земљака* се ограбује од његових тврђења да нова странка води неку антисловенску политику:

„При нашем изнимном положају, при обстојностима у којима се покрајина наводи, сада свака друга политика могла би нам спомињати јунаштва Тале Будалина из Орашца града; а тим више кад се различите странке, с којима смо некоћ у опорби били, не сложише тако да по једној основи раде већ свака прије свега на своје посебне интересе гледа и по овима се управља, те и ако им је од ока један циљ, држе га се с узрока међу собом различитих. Тиме се ми не одричемо узајамности са осталим Славенима аустријским, шта више у тој узајамности назиремо живац нашој снази. Али за опћи циљ мислимо да најбоље радимо управ кад настојимо да се у Далмацији обезбиједи развој хрватској и српској народности“.⁸⁰⁾

Група око *Земљака* стоји на јужнословенским позицијама и ставља у свој програм на првом месту да ће одржавати и заступати „у земљи потребиту слогу међу хрватским и српским живљем и одбијајући све што би било кадро да ту слогу поремети“.⁸¹⁾

Покретање *Земљака* изазвало је контроверзне коментаре у југословенској штампи. Загребачки *Обзор*, водећи политички лист у Хрватској, вели да поред *Народног листа* у Задру није постојала потреба за оснивањем још једнога листа на српско-

⁷⁸⁾ *Земљак*, 23. IV 1873.

⁷⁹⁾ Исто, 23. IV 1873.

⁸⁰⁾ Исто, 23. IV 1873.

⁸¹⁾ Исто, 23. IV 1873.

хрватском језику и да би било сасвим довољно да су далматински посланици у аустријском парламенту једном изјавом објаснили своје понашање приликом гласања за изборну реформу:

„Ми, који знамо све запријете народној политици, који смо и овђе искусили, колико се пута родољубиви политик угибати мора, — ми би оној петорици опростили да су изашли с једино оправданим изјавом: „Народни клуб нас је овластио, да радимо по властиту знању и сдушној свијести својој; то ће рећи, Народни клуб није смио узети на се одговорности, да гласујемо овако или онако; својим гласом, да смо га дали противно, не би никому помогли, а нашкодрили би много народној ствари своје земље, која би се изручила аутономашем, те дошла на нове горке кушње и патње; народни би се језик изагнао из уреда, на материјални развитак не би нико мислио, могли би изгубити већину у Сабору. Тога смо се бојали, прама тому смо гласовали и мирно изчекујемо пресуду народа: те буде ли пресуда и проти нама, у свијести разборита и користна дјела, ми ћемо је стрпљиво подниети“.⁸²⁾

Међутим, иако није одобрио покретање *Земљака*, чланкописац *Обзора* ипак између редова признаје да је програм нове странке истовремено и „програм велике већине далматинског народа“ и своди га на ове минималне захтеве: „Док не буде хора, да се сједињење по праву и народном интересу изведе, радити у околностима колико се може, да се народ подучи о својем праву и звању, да се подигне у својем материјалном стању“.⁸³⁾

Обазривост и умереност *Обзора* према *Земљаку* имала је за последицу истовјетан став *Земљака* према *Обзору*. Одговарајући на критичке објекције и приговоре чланкописца *Обзора*, редакција *Земљака* реаговала је врло тактично и покушала да отклони бојазан да ће нови лист изазвати распад Народне странке у Далмацији. У непотписаном чланку редакција *Земљака* одговара:

„У осталом, нека *Обзор* буде спокојан: заведење новог листа неће бити од никакве штете за цјелокупну Народну странку у Далмацији. Што се тиче нашег питања са Хрватском и наше разпре са унутрашњим противницима, у томе смо сви сложни, сви једне мисли. А што смо се разилазили у погледу на правац којим тријеба да тјерамо нашу политику према Цислајтанији, то и ако није од користи, зацијело не може бити од штете за развој наше народности и за опстанак Народне странке. Зар морамо бити један другому непријатељи, ако се у нечему и не слажемо? У сваком случају пак, ако буде штете, нама је срце мирно, јер ми нисмо је зацијело изазвали“.⁸⁴⁾

У дилеми да ли треба водити „високу политику“ или ситан рад у народу, Љубиша поставља питање: да ли је Народна странка, откако је постигла већину у Далматинском сабору,

⁸²⁾ *Обзор*, 24. IV 1873.

⁸³⁾ *Исто*, 24. IV 1873.

⁸⁴⁾ *Земљак*, 25. IV 1873.

испунила очекивања која је народ у њу полагао? Одговарајући на постављено питање, Љубиша у чланку *Народна странка у већини* покушава да буде објективан према Народној странци, са којом се разишао:

„Да ли је Народна странка тој својој дужности одиста и задовољила? Услед тога што је стекла већину у Сабору, дошли су на Намјесништво, да земљом управљају, људи боље склони да се на народне потребе и на народна права обазире. Али то није било све: паче то је било посве мало, јер се са судбином нашега народа у Задру не управља, већ у Бечу... Народна странка, ако јој је стало до правих интереса народних, мора да још узтраје на том правцу, јер све погибели нису још прешле, а материјално и душевно благостање народа није још на таквом ступњу, да би се могло од себе развијати без ичије помоћи, или да би могло свакој запријечи одољети, ма откуда она долазила“.⁸⁵⁾

Закон о директним изборима народних посланика за аустријски парламент изазвао је у Далмацији незадовољство, зато што по одредбама овога закона Далматински сабор више није могао бирати своје представнике (делегате) за парламенат, него су они убудуће директно бирани на општим посланичким изборима. *Земљак* је покушавао да стиша то незадовољство, или барем да га умањи, разним противразлозима, од којих су неки имали извесну тежину. У значајном чланку *Сабори и Царевинско вијеће* Љубиша упозорава да је ранији изборни систем имао истовремено и позитивних и негативних страна:

„Истина је да је прије бечка влада у неку руку зависила од покрајинских сабора, јер је на Царевинском вијећу пред собом имала изасланике ових сабора, па је морала да о њима води рачуна. Али је истина такође да тај одношај у којему су један према другоме стајали бечка влада и покрајински сабори, ако је од користи био покрајинским саборима, био је готово још више њима од штете. Јер у ствари шта се догађало? Догађало се, да кад влада није била задовољна са посланицима које покрајине, она би се њих отресла, распустила би дотични земаљски сабор... те расписујући нове изборе и дакако притискивајући, она би стављала у погибел интересе странке, која је до тада имала већину, и све би своје силе напрегла да већину преда противној странци, која је, готово свећ и свуда, била и противнародна“.⁸⁶⁾

Прелазећи са негативних на позитивне стране новог закона о директним изборима, Љубиша констатује:

„Сада се то више збивати не може, јер ако су Царевинско вијеће и бечка влада независни од покрајинских сабора, ови су такође независни од Царевинскога вијећа. Је ли бечка влада са заступницима на Царевинском вијећу незадовољна? Она неће моћи стога да распусти Сабор, јер они неће више бити изасланици народа; шта више неће бечка влада више моћи да данас ове, сутра оне саборске изасланике пошаље к њиховим кућама, распуштајући до-

⁸⁵⁾ Исто, 25. IV 1873.

⁸⁶⁾ Исто, 27. IV 1873.

тичне саборе, као што се то до сада догађало, већ ће она морати или да све заступнике на Царинском вијећу пошаље кући, или да не пошаље ниједнога. Одселе неће заступнике мучити мисао: шта ће се догодити, ако се ја овако или онако понашам, па ако ми Сабор распуштају — као што их је та мисао више пута до сада мучила — већ ће они моћи да слободно тјерају коју им драго политику, знајући да с њихова понашања неће трпјети никакве штете они народни интереси који су у Сабору заступани, нити она странка која буде на Сабору у већини“.⁸⁷⁾

У једном значајном уводнику у *Земљаку*, Љубиша апелује на чешке политичаре, да престану са политиком апстиненције, да узму активног учешћа у предстојећим посланичким изборима за аустријски парламент и да њихови изабрани посланици дођу у парламент. Љубиша продире одмах у срж ствари:

„Да ће Словенци и Пољаци ступити у Царевинско вијеће и с исправним изборима, то смо већ знали; али двојбено је било, да ли ће се Чеси одважити да судјелују у изборној борби, и... ићи у Беч, да се тамо боре у друштву са осталим Славенима, и да с њима исту судбину дјеле, мјесто да их остављају на цједиљу, као што су све до сада радили, себи и осталима тим начином проузрокујући големих штета“.⁸⁸⁾

Љубиша поздравља иницијативу једне групе младочешких политичара, који су кренули акцију да се престане с апстиненцијом:

„Судећи по ономе што нам наш бечки дописник јавља и по гласовима, који се по новинама проносе, као да је у Прагу напokon преовладало мнијење такозваних младих Чеха, који су одавна казивали да тријеба ићи у Беч и тамо са Њемцима мегдан дијелити. Дао Бог, да тако буде, јер би тада сви сложено славенски заступници могли да тјерају против њемачкој политици Њемаца политику славенску...“⁸⁹⁾

Љубиша се у неколико махова враћао на држање чешких политичких представника, увек оштро разликујући политику конзервативног чешког племства од политике демократски оријентисане грађанске класе, нарочито Младо-Чеха. У једноме од ових чланака, *Чеси*, Љубиша је оштро осудио политику чешкога племства:

„Има неки који сматрају да је за Чешку велика благодат њезино народно племство. Ми насупрот држимо, да је племство највећа несрећа народне чешке странке. У таквом се она положају налази, било кривљом околности, да она у свом политичном понашању зависи од воље чешке аристократије. Може се слободно рећи да је племство навело Чехе на онај пасивни отпор, у којем се они има већ неколико година налазе на велику штету своју и осталих Славена. Чешкој се

⁸⁷⁾ Исто, 27. IV 1873.

⁸⁸⁾ Исто, 30. IV 1873.

⁸⁹⁾ Исто, 30. IV 1873.

аристократији, као уопће свакој аристократији, мили политика нерада, нијекања, политика која ништа не ствара, која ничему не води“.⁹⁰⁾

Анализирајући однос снага између Старо-Чеха и Младо-Чеха, Љубиша жали што је даљи развој догађаја показао да је политика првих задобила превласт над политиком других:

„И одиста из почетка у Чешкој је било преовладало мишљење такозваних Младо-Чеха, који држе да је крајње вријеме да се ступи на поље активног дјеловања и да се уђе у Царевинско вијеће. Али сада као да је сасвим над том спасоносном струјом претела мах струја аристократска, која неће никако и нипошто да у *Рајхсрат* уђе...“.⁹¹⁾

Љубиша је у *Земљаку* објавио циклус значајних уводника, под заједничким насловом *Славени у Аустријској Царевини*, у којима је подвргао критичкој анализи држање политичких представника свих словенских народа у Хабзбуршкој Монархији. У другом чланку Љубиша расправља о политици чешких представника, критикујући њихове државноправне теорије („коруна шеска“) и њихову тактику према Словацима и осталим народностима у Угарској:

„Својим новим програмом државноправним Чеси су стекли дружине међу Њемцима у Тирољу, у Воралбергу и понешто у Штајерској и Горњој Аустрији; али су се на вјеке одцијепили од Словака у Угарској, који су се негда сматрали с Чесима једно, а одношај се њихов промијенио и с осталим Славенима, с којима су отприје у народно име тијесно били савезани“.⁹²⁾

Исто тако као што је осуђивао државноправне теорије мађарских и хрватских политичара, Љубиша је устао и против државноправних концепција чешких политичара:

„Што год може ко наћи у садашњем положају у Аустрији неповољна по Славене, све се има приписати једино оној политици, коју су слиједили Чеси, после су се оставили народнога програма, а пристаји уз државноправни“.⁹³⁾

Док је о чешким политичким представницима дао углавном неповољан суд, нарочито о Старо-Чесима, осуђујући њихову политику апстиненције, Љубиша је о реалистичкој и опортунистичкој политици Пољака и Русина (Украјинаца) писао много афирмативније, иако се ни са њиховом политичком тактиком није увек у потпуности слагао. За Пољаке, поцепане и подељене између три велике силе, имао је Љубиша — исто као и остали југословенски политичари скоро без изузетка — много симпатија и разумевања:

⁹⁰⁾ Исто, 27. IV 1873.

⁹¹⁾ Исто, 27. VI 1873.

⁹²⁾ Исто, 14. V 1873.

⁹³⁾ Исто, 14. V 1873.

„Нема имена икојега славенскога племена, које неславенски повјесничари хвалом и славом окићују, кому обраћају најврће чувство било у срећи или несрећи, што је име Пољака... И другде су по Славенству пропале славенске државе с позивања тубина у домаће свађе и распре; али је свако славенско племе из горких посљедица такова корака научило се памети: само Пољаци кроза големе несреће остали су окорни и неоправљиви у својој заблуди. У чему се та састоји? — У безграничној властоштини над себи сродном рајом“.⁹⁴⁾

Љубиша покушава да објасни политичко држање грофа Адама Потоцкога, пољског политичара, који је захваљујући својој тактици успео да се годинама одржи на положају министра и председника аустријске владе, и бискупа Литвиновића, политичког вође Русина, који је све до смрти лавирао и тактизирао, настојећи да на тај начин олакша тежак положај широких селачких маса Русина у Украјини. Љубиша покушава да овако формулише закључке:

„Из свега се види, да Пољаци не слиједе нити народне славенске политике, нити државноправне федералистичне. Дапаче они су свебер и славенско и федералистичко име из свакога програма помњиво истуривали. Њихова је политика обраћена к пољском царству; то јест, не могавши се повратити на првашње властeosко господство у пољској царевини, да задрже првенство у Галицији над пољским Мазурима и над Ришњацима, који су им били од искона црна раја“.⁹⁵⁾

Расправљајући о политичким кретањима код Словенаца Љубиша је тачно уочио значајне разлике између Старословенаца и Младословенаца у односу према Аустрији, с једне стране, и према осталим Словенима у Хабзбуршкој Монархији, с друге стране:

„Када су Чеси окренули с народнога програма на државни, онда се међу Словенцима појавио раздор... Старије коловође пристануше намах уз чешки програм, и с тим дадоше нови правац словенском покрету, подијеливши га на земље у којима народ станује. Млађи, ватренији људи не толико да осташе уз првашни намишљај, створити себи нову отачбину, Словенију, из разних комада земље Словенцима напучене, него почеше испрва књигом, потле и политиком приближавати се Хрватима. Нү сва ова унутрашња раздјела није се на саборима ни у Рајхсрату појавила: Словенци су остали скупа спрема немштине и спрема талијанштине сложни“.⁹⁶⁾

Љубиша са симпатијама прати покрет за уједињење свих словеначких покрајина у једну целину и њихово културно буђење:

„Политички програм словенски ишао је на уједињење Словенаца, политички раздијелених на шест разних земаља. То се зна да то није лак посао могао бити, али је тај намишљај допринио к тому, да Словенци, ако и надалеко раштркани, почму осигурати потик из

⁹⁴⁾ Исто, 18. V 1873.

⁹⁵⁾ Исто, 18. V 1873.

⁹⁶⁾ Исто, 25. V 1873.

Љубљане, гдје се био усредоточио народни живот. Навластито на књижевном пољу може се рећи да су Словенци учинили чуда: што Матица, што друга друштва за издавање пучких књига, издаше их на тисуће и опет тисуће“.⁹⁷⁾

Прелазећи на Словаке, Љубиша је указао на њихове велике напоре и резултате постигнуте на културно-просветном пољу:

„Словаци не мање марљиво заузели се своје књиге, него ли Словенци. Њихова Матица у св. Мартину, богато новчаном главницом опскрбљена, снажно подупири издавање пучких књига... Премда сиромашан народ, Словаци смогоше особите главнице на утемељење народних учiona, нижих и средњих, у којима се у народном духу одгаја ватрена младеж словачка“.⁹⁸⁾

Љубиша је упозорио на изузетно тежак положај словачког народа изложеног свестраном притиску мађаризације:

„Још док је опстојала угарска канцеларија, а још горе када је наступило угарско министарство, Словаци постадоше циљ мађарског прогонства. Колико је у Угарској властеоство јаче укорењено, толико је негдашња раја убожнија и потиштенија остала, и покле је властеостина као владавина укинута... К тому још додај словачко свећенство одгојено у мађарским сјемеништима и помађарено...“⁹⁹⁾

По новом изборном закону Далмација је имала да бира 9 посланика у аустријски парламент: 6 из курије тзв. вањских општина; 2 из курије градова и трговачких комора; 1 из курије велепорезника. Ова класна дискриминација ишла је у прилог талијанашима, а на штету народњака и „земљака“. После гласања за изборну реформу и покретања *Земљака* дошло је до потпуног расцепа између народњака и „земљака“, чиме су се користили талијанаша, који на изборе излазе компактни. Избори су обављени у октобру 1873. Изабрано је 5 талијанаша (Љуби Лапена, Марин Бонда, Кузма Бења, Антонио Бајамонти, Едвард Келер); 3 народњака (Михо Клаић, Миховил Павлиновић, Ловро Монти); 1 „земљак“ (Стефан Митров Љубиша).

Дебата о адреси у доњем дому аустријског парламента у Бечу дала је Љубиши повода да у чланку *Славенство* критички анализира положај словенских народа у Хабзбуршкој Монархији крајем 1873. Љубиша упозорава да је по Славенство највећа трагедија постојећа неслога између политичких представника појединих словенских народа:

„Расправа о адреси у заступничкој комори у Бечу такав је призор, да славенском родољубу срце пуца, ако се у њ огледа... У тој расправи говори један Пољак, па и други; говори Русин; говоре два, три Словенца; па сваки на своју руку, један упркос другому,

⁹⁷⁾ Исто, 25. V 1873.

⁹⁸⁾ Исто, 25. V 1873.

⁹⁹⁾ Исто, 25. V 1873.

колико да су љути душмани, па не може један уз другог да пристане. Кому се над тим ражалило није, у том славенскога срца нема. Али да би се отоле чему научили!¹⁰⁰⁾

Указујући на унутрашњу растројеност Словенства и на поцепаност и подељеност између појединих словенских народа унутар Хабзбуршке Монархије Љубиша констатује:

„На државном пољу не вриједе племенита чувства, не вриједе живо родољубље, узалуд је бистар ум, за ништа висока наука, без користи неуморна радиност, ако се све то преко договора и преговора не стоји у једну политичку мудрост. Али су тој увјети: устага, пожртвовање, нагодљивост, трпљивост, а врху свега чистоћа свакога на страни циља. Док жалимо славенске јаде, док јадамо над тужним призорима, прибављујмо себи увјете те политичке мудрости. Под тим увјетима само можемо утврдити свој народ, а онда само смијемо пружати руке, да тражимо остало Славенство“.¹⁰¹⁾

Највећу пажњу посветио је Љубиша рашчлањавању и објашњавању сложених међунационалних односа на Словенском Југу. Сматрајући Србе и Хрвате као кичму Југословенства, он је годинама изучавао њихову историју, уочавао све оно што их је у прошлости спајало и повезивало, али није остајао слеп ни за међусобне несугласице и сукобе, критички испитивао њихове дубље узроке и корене, са жељом да се превазиђу унутрашње противречности и код једних и код других. При томе је постојано тежио за отклањањем или, барем, ублажавањем националних супротности и центрифугалних тенденција, које су спречавале проналажење једног заједничког језика и постављање истоветних циљева.

У ово доба оштрих сукоба између српских и хрватских националиста о националној припадности Дубровника, Љубиша није подлегао шовинистичким страстима, које су обузимале и многе трезвене духове и на једној и на другој страни. Оштроуман посматрач друштвених односа у Дубровачкој Републици, Љубиша је у чланку *Хрвати и Срби* оштро уочио класне супротности које су проузроковале јаз између властеле и пучана:

„Између цијелога народа хрвацкога и србскога један сами град са својим малим котаром обчува своју народну слободу, славни Дубровник. Ова опћина, јер испрва се тако звала, пријатељујући с пограничним велможама српскога царства, подвајајући поклон угарском краљу, признавајући врховну власт сада римских, сада бизантијских царева, натјецаше се с осталим градовима Јадранског приморја, са самим Млецима у трговини и обрту. Стеченим богатством рашири своје границе прикупивши од велможа српских новог земљишта с једне стране до Неретве, с друге до Боке Которске, и прозва се кашње Републиком (...) Дубровачка властела, како ни једна друга, ни српска, ни хрвацка, гојила су у својој малој републики знаност и умјетност, људство и књижевност, те је Дубровник

¹⁰⁰⁾ Исто, 28. XI 1873.

¹⁰¹⁾ Исто, 28. XI 1873.

одвајкада био и остао нашом народном Атином. Али су властела свакако властела, па гдје властеоство господује ту је народ раја; тако је и у Дубровнику било: дубровачко пучанство најсретнија раја цијелога нашега народа, али опет раја“.¹⁰²⁾

Јасно уочавајући класне супротности у историјском развоју Дубровачке Републике, Љубиша је евоцирајући прошлост сагледавао узроке и последице ове класне дискриминације и отворено изражавао своје симпатије за „најсретнију рају цијелога нашега народа ...“

Љубиша је написао циклус чланака, под заједничким насловом *Аустрија и Црна Гора*, у којима је у главним линијама изложио дипломатске односе између Хабзбуршке Монархије и Црне Горе од друге описе Беча (1683) до новог доба. Љубиша је очевидно дуго прикупљао податке за ове чланке и показао релативно добро познавање предмета, ако се узме у обзир да је био самоук. Љубиша одмах у уводу напомиње:

„Има људи који мисле да су дипломатски одношаји међу Аустријом и Црном Гором само у неко оближње вријеме постали, и да је Аустрија ту скоро почела признавати неовисност Црне Горе. У такову су погрешку често падали, а и данас падају најоглашенији листови европски, јер се нико од новинара није потежио и себи труда дао да завири у повијесницу Црне Горе; пак није чудо да је свијет, који падо новине чита застрашен и с праве историчке истине заведен“.¹⁰³⁾

Приказујући историјски развој догађаја у доба великог источног рата Хришћанске Лиге против Отоманске Империје, Љубиша између осталог спомиње карактеристичну епизоду „да су дуге пушке црногрске оћерале Турке из Ерцег-Новог више но лумбарде провидура Корнара“.¹⁰⁴⁾

У доба Свете Алијансе, реакционарног савеза европских царева, краљева и кнежева против национално-ослободилачких покрета подјармљених народа, најтеже је стање било у периферијским покрајинама Метернихове Аустрије, поименице у Боки Которској. Љубиша бележи:

„Чиновништво задарско и которско није ни јављало Бечу постојеће нереди и вражде; није било у стању да их одалечи, а из насљедног макијавелизма млетачке политике радовало се гледајући да се раствава пропаст међу сусједима и сродним земљама. Кад се је који Бокез усудио уздахнути или свој глас подићи против тако несносноме стању био је од власти прозван русофилом, издајником и бунтовником“.¹⁰⁵⁾

¹⁰²⁾ Исто, 30. V 1873.

¹⁰³⁾ Исто, 11. VII 1873.

¹⁰⁴⁾ Исто, 11. VII 1873.

¹⁰⁵⁾ Исто, 13. VII 1873.

Љубиша износи низ непознатих, или недовољно познатих детаља и појединости из доба Петра I, Петра II, кнеза Данила и кнеза Николе. Тако, на пример, између осталог, Љубиша износи ову занимљиву епизоду:

„Тек што је започела 1869. буна у Боки, књаз је нудио далматинског владоаца Вагнера¹⁰⁶⁾ својим посредовањем, и био је наклон послати своје људе у приморје да скроте узнешене духове. Жалибоже Вагнер одбије ту пријатељску понуду“.¹⁰⁷⁾

Љубиша је одао посебно признање кнезу Николи што је бокељским устаницима дао „братско уточиште . . . што их је спасило од пасје смрти“. Уопште, Љубиша је ценио државничке и дипломатске способности кнеза Николе, и одао му ово признање:

„Устројити војску, оружати је новим пушкама, увјежбавати је у војничкој стеги и уредноме боју, увести учине по свој земљи, уредити управу и судственост, поставити гојиште поповско¹⁰⁸⁾: ово су мучне задаће, које је с малим средствима а големим трудом изпунио књаз Никола. Њему, и самоме њему, може захвалити Црна Гора, а и цијело Српство, да је својој Кнежевини дао онај спољашњи облик, који јој дава пуно право да се набрајати може као европска држава“.¹⁰⁹⁾

Љубиша је овде очигледно преценио заслуге кнеза Николе, а превидео несумњиве заслуге његових претходника, кнеза Данила и Његоша, који су ударили прве темеље претварању Црне Горе у европску државу.¹¹⁰⁾

Расправљајући о Србима у Хабзбуршкој Монархији, Љубиша је посветио посебну пажњу војвођанским Србима, указујући на њихов тежак положај под хегемонијом мађарске владајуће класе:

„Срби, народ жив, самосвијестан и међу осталим народима у Угарској уопће најпросвјетљенији, задавају мађарској влади доста бриге. Зато се није чудити што су Мађари на ње најљубији, него је чудо како су се међу Србима нашли некоји, који су се прије сами дали Мађарима у руке, па потле други, који им дају повода, да они могу онако над народом српским кидисати (. . .) Ту је доиста кривње и правце с једне и с друге стране, на које су се Срби разишли. Једни траже да укријепе народ и народно заступство на конгресу,¹¹¹⁾ раширујући оному власт над црквној и народној имовини; други

¹⁰⁶⁾ Случајна омашка: генерал Вагнер је био „говернаторе“, „губернатур“, дакле царски намесник Далмације.

¹⁰⁷⁾ *Земљак*, 20. VII 1873.

¹⁰⁸⁾ Односи се на Богословију на Цетињу.

¹⁰⁹⁾ *Земљак*, 20. VII 1873.

¹¹⁰⁾ Петар Ј. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*. Београд, 1951. Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*. Цетиње, 1948.

¹¹¹⁾ Под конгресом Љубиша подразумева Српски народно-црквени сабор у Сремским Карловцима.

се одзивају манастирскомју свећенству, које цијени с отим скраћено своје право. У такоу раздору Маџари настављају своје неограничено господство над угарским Србима“.¹¹²⁾

Од Љубишиних чланака, који обрађују јадранску проблематику, свакако је најкарактеристичнији његов чланак *Слогом расту мале ствари, а неслога све поквари*. Ту је он изнео своје оригиналне погледе на развој друштвено-политичких односа у Далмацији, Дубровнику и Боки свога времена. Љубиша сматра да је Бокељски устанак (1869) претстављао прекретницу у историји југословенских приморских земаља и повлачи паралелу између друштвено-политичких и културно-просветних прилика у овој покрајини пре и после устанка:

„Прије бокешке буне могао си наше опћине на прсте избројити. Језик за времена Гискрини и Вагнерова прогнат у коњушнице. Саборска већина, школско вијеће, земаљски одбор, бечко одасланство, у противним рукама. Намјесништво од вратара до намјесника прекрила туђица и придошлица... Био је довољно рећи: ја нити сам Хрват, ни Срб, ја не грамзим за сједињење, ја мрзим морлачки језик, ја припадам латинској просвјети — да му се изије над главом рог милости“.¹¹³⁾

После устанка, истиче Љубиша, наступио је преокрет и прилике су се нагло почеле поправљати на свим подручјима јавног живота:

„Бокешка бунa, коју су хтјели народни злотвори употребити против Народне странке и истријебити јој вође, божијем промислом преокрене се на народну корист. Падоше одједном Гискре и Вагнери, а кола поплузнеше низ брдо. Слога и јединство доведу Сабор до већине, народне људе у школско вијеће, у одбор, у Беч, у намјесништво. Језик се провуче као муња у науку и у уреду, почели га учити сиједи људи, који су га до јуче презирали. Опћине готово све постави народне. Оживи одједном дух просвјете народне, радности, пољодјелства, задруживања; свако се натеже ко ће боље“.¹¹⁴⁾

Иако је ова Љубишина паралела одвећ идеалистички интонирана — јер ни после Бокељске буне нису се економске, политичке, друштвене и културно-просветне прилике одједанпут из основа измениле — ипак стоји чињеница да је под режимом намесника Гаврила Родића¹¹⁵⁾ престао ранији систем националног угњетавања и да су услови живота народних маса Хрвата и Срба у Далмацији, Дубровнику и Боки полако и постепено постајали повољнији у поређењу са ранијим условима живота.

Бранећи политику далматинских посланика у аустријском парламенту од приговора Миховила Павлиновића и његових јед-

112) Земљак, 6. VI 1873.

113) Исто, 1. VI 1873.

114) Исто, 1. VI 1873.

115) Родић је био намесник од 22. VIII 1870. до 12. XI 1881.

номишљеника да су наводно „издали славенску ствар“, Љубиша им супротставља своје уверење да и противници „у својој души одобравају поступак петорице“:

„Овако мисле озбиљни људи, који разложе и размишљају. Они не могу никако да вјерују да они исти људи који су зачели разбориту политику 1870. године, и који су одобрили лањско гласовање, све одједном преокренуше новим погубним правцем. Но ако по несрећи Народне странке остави свој програм и уведе народ у нове борбе и тјесноће, ми од себе уклањамо сваку одговорност.“¹¹⁶⁾

После гласања далматинских посланика за изборну реформу у једном делу јавности поставило се питање: да ли је то гласање одметништво или издаја? На ово питање одговорио је уводничар *Народног листа*, по свој прилици сам шеф странке Михо Клаић, овако:

„Својим гласовањем бечка петорица одметнула се од своје странке, залазећ далеко преко оне меће коју досад није Народна странка прешла. То одметништво је ли издаја? Ми мислимо да није. Човјек се одметне од своје куће, и пође у свиет; одметне се и у хајдуке, и пође у гору; али ниједан од ових двају није још издајник. Издајници би били бечки посланици, да су се изрично скупа обвезали према странци и народу, што нису; или кад би се доказати могло, да су они гласовали за своје себичне сврхе, да су они били подкупљени. Ми тога повјеровати не можемо, нити смо тога игда рекли. Издаја ваљало би да буде у опакој одлуци, у злој намјери; а те ми нисмо никад подметнули бечкој петорици.“¹¹⁷⁾

Врло је карактеристично да је *Народни лист* од самога почетка заузео сасвим други став према појединим члановима „бечке петорице“: благонаклон према Ивану Данилу, с једне стране, а потпуно негативан према Љубиши, с друге стране. У уводнику *Петорица се надаље одмећу*, који несумњиво потиче из пера Миховила Павлиновића, овако се објашњава и оправдава политичко понашање Ивана Данила:

„Тко не би лично познавао Ивана Данилова, да обзиром на његово многогодишње бављење стварју народном, и на његову очевидну љубав за исту ствар, опрости га сваке престроге осуде ради гласовања б. ожујка, довољан би био програм *Земљака*, да му се једнако опрости... Родољубно осјећање, и глас многих пријатеља, неће допустити Ивану Данилу, да заврши свој јавни живот уз смиешност, која би му могла родити клетвом онога народа којег је свебер љубио, и без љубави којег он би стао најнесрећнији био. Ми тога не желимо нашем старому пријатељу и нашем неуморному помоћнику... Ако је и забрадио на пољу државноме, има простора још за њега, да његов рад по народ остане благословљен и његово име чашћено.“¹¹⁸⁾

Међутим, за Љубишу, Павлиновић није имао ни једну једину лепу реч, него га је покушао приказати као инкарнацију зла и свих негативних особина:

¹¹⁶⁾ *Земљак*, 1. VI 1873.

¹¹⁷⁾ *Народни лист*, 3. IV 1873.

¹¹⁸⁾ Исто, 9. IV 1873.

„Друга делија из Рајхсратске петорице неће се о малом усвистити; друга је то ћуд, и други је то пут којим се он научио и шуљати и тапкати. Он хоће обилне зоби, њему се хоће коша и рушевина да се боље закљони и своје брке омучи. Без икакве вјере у души, изим вјере у превару, он се и зубима и ноктима успео до туђа крова, па тамо ловећ као гуштерица птиће, пустио глас да и он зна пјевати и на сваку руку преврћати. Тај хоће на даље да невине птиче гуца, и приети господару куће, ако га с крова крене, да ће он успут кућу запалити: с тога сгрће палива, и спирива огањ лажи, осваде и омразе... Не! њега не треба описивати надаље. Доста му је име натукнути од Будве до Раба, свак већ знаде тко је та срамота на нашој земљи и на нашој странци“.¹¹⁹⁾

На крају свога чланка Павлиновић се обраћа и осталој тројници далматинских посланика покушавајући индиректно да и њих оправдава и да и њих одвоји од Љубише:

„За осталу тројицу мислимо да се спасити могу, са мање срамоте, на вриеме одричућ се несретна друштва, и радећ на другом пољу за добро свога народа, којег вјерујемо да још љубе. Изим гласовања, они се нису особно на даље изложили. Њим је бирати, док су још на вриеме. Ми им дајемо задњи братински савјет: одлучите се од мртва одметника сваке вјере и свакога поштења, одлучите се док сте још на вриеме да вас до мозга не окужи!“¹²⁰⁾

Ако се упореде ови претерано оштри напади *Народног листа* са умереним одговорима *Земљака*, тек онда се види разлика између писања ова два противничка листа. Знали су и уредници и сарадници *Земљака* у ватри полемике да у извесним моментима одлучно реагирају, али у поређењу са чланкописцима *Народног листа* они су били много блажи и умеренији, избегавајући личне увреде и анимозности. Редакторе *Земљака* су посебно вређали приговори да су далматински посланици у бечком парламенту 6. марта 1873. починили — „издају славенске ствари“.

Бранећи себе и осталу четворицу посланика од ироничног приговора да су својим гласањем 6. марта „некоје Славене“ (алузија на Чехе) „неугодно зачудили“, Иван Данило у свом отвореном писму од 10. III 1874. одговара:

„Ти су Славени били нас још неугодније зачудили, кад нису хтјели на Царевинско вијеће да добу, како би с њима ми заједно у већини били; — када су за своје после одговарали без обзира на наше; — кад нису хтјели с нама оне солидарности, које није нигда било, нити је сада, а у име ње се на нас нападало и напада“.¹²¹⁾

На ову изјаву реаговао је Љубиша једним отвореним писмом, упућеном Ивану Данилу, у којем му је одао посебно признање као директору *Земљака*, који је инаугурисао нови, објективнији тон у новинарству у Далмацији:

¹¹⁹⁾ Исто, 9. IV 1873.

¹²⁰⁾ Исто, 9. IV 1873.

¹²¹⁾ *Земљак*, 13. III 1874.

„Ја сам мњења да је потребито у једној држави да слободна штампа пази и надгледа рад политичнијех људи. Ко то не трпи, а он нека се прође политичког живота. Новинарство је уставности што сунце биљу. Но је друго питање облик новинарски. Тај је облик мјерило степена изображености писца и публике за коју се пише. Обична вика и грди онај који нема разлога. Разлози говоре разуму а вика чувству. Голи чин, просто и хладнокрвно изражен, доноси на зрелог читаоца виши утисак неголи хриа најгаднијих псовкиња“.¹²²⁾

На крају свога отвореног писма Љубиша упућује Данилу ову поруку:

„Съедуј као до сада бранити развитак умни и стварни својих земљака, али се не надај харности у врснике, већ бруке и срамоте. Съедоваће ти праху свјетковање! Не обазируј се на драчице, које ти на пут повукују мравци, да ти славни ход тобож препријече или закасне. Вријеме ће открити све и сва. Брзо ће се увјерити наши противници да је било најпаметније задовољити се добром а бољему се надати и приутовити“.¹²³⁾

Љубиша је сматрао да режим намесника Родића, у поређењу са режимима његових претходника, представља крупан корак напред, ценио је његову улогу у смиривању Бокелског устанка и уважавао његову подршку Народној странци.¹²⁴⁾ Иако је био царски генерал и лојалан према бечком двору, с једне стране, Родић је, с друге стране, знатно допринео одстрањивању аутономаша са кормила и понарођивања општина, судства и школства у Далмацији и Боки. Поред својих унутрашњих противуречности, Родић је од свих далматинских намесника у другој половини XIX века ипак релативно понајмање грешио и понајвише учинио за побољшање прилика у овој економски најнеразвијенијој покрајини Хабзбуршке Монархије.

Врло је значајан и карактеристичан став Стефана Митрова Љубише и његове групе према талијанашима. У досадашњој историјској литератури његов је став углавном погрешно интерпретиран, а у више махова и искривљен. Од Љубишиних чланака, који говоре о талијанашима, можда је најважнији његов уводник *Талијанци Далматовци*, објављен без потписа, као безмало сви његови чланци, али по стилу и језику судећи несумњиво његов. Побијајући из основе погрешне тезе задарског талијанашког листа *Il Dalmata* о тобожњем италијанском карактеру Далмације, Љубиша пише:

„Чим нам долитају из Талије књиге, кје размичу границе своје земље до преко наших граница, те своје грабежљиве чељусти преко мора отварају, показујући како би нас прождрле да могу; — чим се новеridoшлице талијанске пресељују на наш крај, да свој новац

¹²²⁾ Исто, 25. III 1874.

¹²³⁾ Исто, 25. III 1874.

¹²⁴⁾ Фердо Хауптманн, *Генерал Родић и политика аустријске владе у Кривошијском устанку 1869 — 1870*. Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, 1962, XIII.

на скупе камате закопају у нашу земљу, а по њој своје Талијанце насељују, да не би који талијански новчић испануо, те га славенске руке захватиле... тим ове ископнице нашега народа ударили на њега с најжешћим нападањем, што су га до сада учинили. И до сада су нам нападали језик и псовали га нејезиком; и до сада су нам намећали талијанштину, да с нама она влада и управља; и до сада су се отимали о народно право; али данас све је то по њих мало; данас нема у Далмацији Хрвата, а оно Србаља, што је испред турске силе пребјегло у Далмацију, то су богци, сиротни прогнаници, које је латинско гостољубље примило на своју земљу, да се уза земље господара прихране. Ето куда је допрла талијанска дрзовитост прама нашему народу!¹²⁵⁾

Љубиша је, са пуно горке ироније, упутио на адресу за-дарског талијанашког органа ово оштро упозорење:

„Ни слатке ријечи, ни умиљато лице неће никога преварити, како га неће навале и пријетње застрашити, или мито и подарок поткупити. Народ је слојан показати туђину и потуђеному чија је ово земља; нити су Хрвати изумрли, како би он желио; нити су Срби задовољни потиштеним положајем ускока, лишених свога завичаја. Вријеме је већ прошло милоћудним добричинама; навјешћује се народе рат, окупљају се силе са свих страна, и слабићи нека се охрабре одбијати јурише; а неваљалци нека иду слободно уписати се у Талијанце — Далматовце, народ њих не треба“.¹²⁶⁾

На крају свога уводника, Љубиша поставља питање шта је са многобројним народним петицијама против туђинских поробљивача, који су годинама угњетавали и експлоатисали народне масе широм Далмације, Дубровника и Боке:

„Ми нисмо још заборавили оне снопове прошења, што је народ послао на Сабор, да се види једном, је ли Далмација земља нашега народа, или кога другога; да се види колико је тога Талијанца, што би хтио прозвати се и он народ, па онда народу хрвацкому и српском по земљи кројити правицу, како је њему драго... Ми хоћемо да знамо, колико је на броју тих Талијанаца — Далматоваца, који се подижу пред нама, који се пењу преко нас, који нас занијекају и себе на наше мјесто постављају. Нека их видимо, нека се с њима огледамо!“¹²⁷⁾

Овакав јасан и недвосмислен став Љубишин према талијанцима у Далмацији речито показује неоснованост и неоправданост Павлиновићевих приговора тобожњем Љубишином пактирању са талијанцима. Он је био одлучан противник сваког националног угњетаванја и однорођиванја, без обзира с које стране оно долазило.

Ревизија хрватско-угарске нагодбе (1873) изазвала је опште незадовољство не само у банској Хрватској, него и у осталим југословенским земљама Хабзбуршке Монархије. У Далмацији критике су долазиле не само из редова народњака, него исто тако

125) *Земљак*, 4. VI 1873.

126) *Исто*, 4. VI 1873.

127) *Исто*, 4. VI 1873.

и из редова окупљених око *Земљака*. Сам Љубиша написао је један значајан уводник, *Хрватска Нагодба*, у којем је подвргао оштрој критици и Нагодбу и ревизију Нагодбе. Пошто је указао на незнатне уступке, на које је мађарска владајућа класа једва пристала приликом ревизије Нагодбе, Љубиша је констатовао:

„Докле су Мађари утврдили нагодбу с Бечом у Хрватској су три сабора разпуштена и на ново бирана, и три краљевинска одбора изаслана, три бана и три банска намјесника промијењена, све људи од љуѓа на Народну странку; Народна странка је присиљена три гласила промијенити и три пута их пренашати из Загреба у Беч, из Беча у Сисак, док јој се у Загреб повратила. Ко ће штампарске парнице набројити, ко ли утамничене уреднике и суданике, ко тисуће новца потрошене и углобљене? А пријетње, а погибели, а срамоћења и сумњичења свакаква да и не бројимо.“¹²⁸⁾

Љубиша у истом чланку поставља питање: да ли је Хрватска, да ли је Народна странка задовољна са Нагодбом? На конкретно питање он даје овај децидиран одговор:

„Ми се нећемо преварити, ако речемо да задовољан није нико, да зодовољни нису ни они, који су присиљени на име земље и Народне странке на ту Нагодбу с Мађарима пристати . . . Најприје међу оним људима, који у краљевинском одбору сједе, находимо једнога Штросмајера, једнога Мажуранића, једног Мразовића, једнога Мишкатовића и још друге, који су сваки на свом пољу сву своју славну и гласовиту дјелатност истрошили за неовдисност своје земље од Мађара. Склапају ли ти радосном душом онакову Нагодбу? Весели ли јој се Рачки, дубоки истражилац државнога права хрватскога; радују ли јој се многи остали, који би се драговољно манули сваке и најмање свезе с Мађарима?“¹²⁹⁾

Овај чланак показује Љубишину солидарност са првацима Народне странке и са хрватским јавним мњењем у осуди Нагодбе и њене ревизије, која је изазвала оправдани револт широм Хрватске.

У сложеном комплексу српско-хрватских односа у југословенским приморским покрајинама једно од најосетљивијих питања претстављало је питање употребе ћирилице у српским крајевима: у Буковици, Книнској Крајини и Боки Которској. У доба народног препорода постојала је равноправност ћирилице и латинице и *Народни лист* као орган јединствене Народне странке доносио је и текстове штампане ћирилицом. Међутим, крајем 1868, *Народни лист* под уредништвом Ловра Матића, доносио је све ребе и ребе текстове ћирилицом. Знајући да је Матић дошао за уредника по жељи Миховила Павлиновића и да стоји под његовим утицајем, Љубиша се у тој ствари није обратио директно Матићу, него је покушао преко Павлиновића. У писму од 29. XII 1868. Љубиша се жали на Матића:

¹²⁸⁾ Исто, 20. VI 1873.

¹²⁹⁾ Исто, 20. VI 1873.

„Сад ти препоручујем да пишеш Матићу нека приме моје чланке ћирилицом. То је од велике нужде и пријеска, а кад се видимо и кад ти кажем дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, то је нешто треће, за које се мора тако радити, а то је (да се разумиемо) и просвјете оне стране народа што ћирилицу читају“.¹³⁰⁾

После прве победе Народне странке на посланичким изборима (1870), уредништво *Народног листа* наставило је у још већој мери са запостављањем ћирилице, чак је и дописе из Боке, писане ћирилицом, штампало латиницом. Незадовољан оваквим и сличним поступцима, Љубиша је (у чланку *Куд се ћела ћирилица?*) упозорио на ову појаву, покушао да је илуструје са неколико конкретних примера, узетих из разних подручја, указао на околност да се ћирилица у доба Баховог апсолутизма мање прогонила него у ери уставности, и поставио питање:

„Зар сви подвизи и борбе, које смо прегорјели и пренијели кроз 12 година на развитак своје народности, нијесу другим плодом уродиле већ отстрањивањем ћирилице? ... Ако се пак ми исти назовемо оцоубице и погребемо Ћирилову баштину у гробу заборави, немојмо кривити никога но себе, свој немар и слабост. Тад ћемо касно и утаман питати: „Бе нам се беде ћирилица? *Caveant Consules!*“¹³¹⁾

Мало је који Љубишин чланак био у тој мери запажен и коментарисан као овај. Оно што је приморске Србе већ одавно болело, Љубиша је рекао кратко и јасно, али одлучно и упечатљиво. Поборник равноправности Срба и Хрвата, Љубиша је уочио запостављање ћирилице и затражио да се с тим престане.

На овај Љубишин чланак реаговао је *Народни лист* са много претеране жестине. Према језику и стилу судећи, аутор овога одговора је, очигледно, сам Миховил Павлиновић, главни Љубишин противник. Чланак је препун алузија, Љубишино име се изричито нигде не спомиње, али су читаоцима алузије биле јасне. Уводничар *Народног листа* назива чланкописца *Земљака* — Мутикашом! Уводничар га покушава представити читаоцима као демагога:

„Што сгледа државничко око Мутикашино, да какву било четицу к себи прибави? ... Хоће ли Мутикаша препоручивати ћирилицу? Не триеба, јер свак већ зна да се само препоруча писмо које носи собом циелу књижевност. Хоће ли бранити ћирилицу? Не, јер нитко на њу не напада“.¹³²⁾

Павлиновић, затим, покушава да прикаже Љубишу као незналицу:

¹³⁰⁾ А. Палавршић — Б. Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, Сплит, 1962, 99.

¹³¹⁾ *Земљак*, 29. VI 1873.

¹³²⁾ *Народни лист*, 2. VII 1873.

„Тко је научио *Земљакова* књижевника, да је ћирилица само србска? Тко је њему казао да је она славенска више од латинице? Да Ниемци више држе до готичких слова него до латинских?“¹³³⁾

Међутим, Љубиша уопште није тврдио „да је ћирилица само србска“, јер је добро знао да се и највећи словенски народ, руски, служи ћирилицом. А да су Немци све до свршетка другог светскога рата држали готицу за немачко писмо („*deutsche Schrift*“) добро је познато. Но свакако је најнеправеднија оптужба да је Љубиша покренуо питање ћирилице из намере да посеје раздор између Срба и Хрвата:

„Тко је упутио мудрога државника у диобу, коју би он канно да увађа у народ на једном земљишту, и једнога језика, самим знаменом писменим? На ту диобу ми нисмо нити ћемо икад пристати... Али, нек добро памти Мутикаша, да ако би сбрајање и диелење по његовим начелима могло за час погодити његовој таштини, и његовој уроту проти народу, свакако би до посљедка шкодило ствари, коју тобож хоће да брани.“¹³⁴⁾

На крају свога чланка Павлиновић се обраћа директно Љубиши, не спомињући ни овде поименце његово име, али с алузијама, које су и данашњем читаоцу јасне и разумљиве:

„Мутикаша, лажи по закутцима, вежи се још боље с Лапенем, обетавај у тмини самосталност Боке Которске само да Тебе бира за заступника, и тусте препелице у крцатим лонцима њемачким, наговарај своје бираче проти сабору далматинском, којему си члан: можда ти пође за руком завести слепца, и хрома, и глуха; здрава и разумна неће никад те неће.“¹³⁵⁾

Не улазећи у критичку анализу ових тешких оптужби и сумњичења, од којих је свакако најтежа алузија на тобожње Љубишино повезивање с аутономашким вођом Луиђи Лапенем, довољно је само указати на Љубишин цитирани чланак *Талијанци Далматовци*, у коме је он оштро осудио политичко понашање далматинских аутономаша, чији је вођа био сам Лапена. Да се Љубиша заиста повезао с Лапенем, више је него извесно да он не би истовремено нападао — Талијанце Далматовце! То је факат који стоји ван сваке сумње и не треба га посебно доказивати.

На овај чланак *Народног листа* Љубиша је реаговао чланком *Одговор на одговор „Гђе се ћела ћирилица“*, у којем је покушао да се брани овим аргументима:

„Ја сам с разлогом очекивао, да ће сваки љубитељ сагласија уз мене прионути, па да ћемо сви сложено радити као један сам човјек, да се уклони све оно што би смалаксати могло јединство и братинство међу Србо-Хрватима у Далмацији. Но како је *Народни*

¹³³⁾ Исто, 2. VII 1873.

¹³⁴⁾ Исто, 2. VII 1873.

¹³⁵⁾ Исто, 2. VII 1873.

лист дошао на сусрет тој мојој поштеној и упутној намјери? У жести-ни свог необузданог јада стаде да мене кори, да ја мутим, да сјејем диобу и раздор међу два сродна племена, па нагомилавши неколико неосмочаних ријечи и изопачивши хотимице моје мисли и изреке да обмани оне читаоце који нису мој чланак читали, своје тајне намјере у погледу на ћирилицу исповиједа, те напакон и пријети, ако не мирујемо, да ће се нама отети и оно мало што се сад ћирилице употребљава“.¹³⁶⁾

Одбијајући од себе сваку помисао да је покретањем питања ћирилице имао намеру да унесе раздор између двају братских народа, Љубиша упозорава:

„Ја молим свакога хладнокрвна љубитеља народнога, да проучи мој чланак и тобожњи одговор *Народног Листа* па ће се лако увјерити, ко од нас два сјеје диобу и раздор, или ја, који велим да слога и јединство, као уопће сваки пријатељски одношај, не могу трајати, кад не почивају на зајмно почитовање и неприкосновење оних светиња које један народ карактеришу, као што су, на примјер, језик, писмена, вјера, обичаји и традиције, или они што веле: задовољите се и малим дијелом да горе не урадите истој ствари“.¹³⁷⁾

Павлиновић се, у својој полемици, пожалио да је број српских претплатника *Народног листа* спао на свега 30. Љубиша то објашњава овако:

„Ово је жалосна исповијест! Но ко је остранио, питам ја, Србе од *Народног Листа*, већ она злокобна мисао, да се име српско и ћирилица затаје у тому часопису? Ко је приморао Србе да се кане *Народног Листа* и да читају једино новине из Српске Кнежевине и Војводине?“¹³⁸⁾

Љубиша упућује Павлиновићу и његовим једномишљеницима око *Народног листа* ову поруку:

„Држите се старих начела *Народног Листа*, зовите народ наш хрвацко-српским, не дирајте му у поособне својине, не нагоните га да куца на непријатељска врата, не наћерајте га на обранитељни рат!“¹³⁹⁾

На крају свога одговора Љубиша се обраћа Миху Клаићу, шефу Народне странке и власнику *Народног листа*, с овом поруком:

„А ти, под чијим се властичтвом сада издаје *Народни Лист*, кажи народу, да си противан раздору и диоби што ти скријени човјек иза твојих леђа сјеје, и да је сањарија мислити, да се може српско име у овој земљи покопати у средини XIX вијека“.¹⁴⁰⁾

Савременицима је било јасно да је „скријени човјек иза твојих леђа“ — Миховил Павлиновић!

¹³⁶⁾ *Земљак*, 11. VII 1873.

¹³⁷⁾ *Исто*, 11. VII 1873.

¹³⁸⁾ *Исто*, 11. VII 1873.

¹³⁹⁾ *Исто*, 11. VII 1873.

¹⁴⁰⁾ *Исто*, 11. VII 1873.

Љубиша је био први који је не само уочио него и јавно упозорио министра просвете аустријске владе Штремајера на чињеницу да се у Далмацији и Боки, у школама са већим бројем ћака српске народности, запоставља ћирилица. У свом поднеску датираном у Бечу 28. III 1874, Љубиша констатује:

„Има тому неколико времена да се по Далмацији не продавају, као одприје, школске књиге ћирилицом печатане. Ја не знам, нити је мој посао да истраживам, ко је тому крив, или ћ. к. складиште школских књига у Бечу, или претрчарице тих књига у покрајини, или поједина мјесна школска вијећа, или ко ли?“¹⁴¹⁾

Љубиша упозорава на чињеницу да се истовремено школске књиге штампане ћирилицом слободно растурају по Хрватској и Војној граници, док се у Далмацији и Боки то не дозвољава.¹⁴²⁾

У истом поднеску Љубиша упозорава да су школске књиге ћирилицом штампане старим језиком и правописом.¹⁴³⁾

Љубиша моли министра просвете да нареди „да се школске књиге ћирилицом печатане наврате на опће примљени правопис Вука Стефана Караџића“. Од значаја је Љубишина сугестија да се у школске уџбенике уведе једнакост и равноправност латинице и ћирилице.¹⁴⁴⁾

Иако су ови Љубишини протести на пленарној седници аустријског парламента остали без одзива, они имају свој историјски значај. Залажући се за равноправност ћирилице и латинице, он није ишао за тим да потпаљује националистичке анимозности између Срба и Хрвата, него само да укаже на поступак према Србима и да апелује на парламент да се са том праксом престане. Устајући против употребе старог правописа, Љубиша се јавно декларисао за језичке и правописне реформе Вука и Даничића.

О јужнословенској оријентацији *Земљака* говори, између осталог и непотписани чланак, у којем се полемиче са једним у облику летка штампаним отвореним писмом групе хрватских студената Правне академије у Загребу и виших школа у Бечу, Прагу, Грацу и Горици, упућеном Петру Матковићу, професору Свеучилишта у Загребу и члану Југославенске академије знаности и умјетности, који је писао „да су житељи Хрватске, Славоније и Крајине мало не само Хрвати и Срби, мијешани у горњим крајевима са Словенцима“.¹⁴⁵⁾ У свом отвореном писму хрватски

141) Исто, 5. IV 1874.

142) Исто, 5. IV 1874.

143) Исто, 5. IV 1874.

144) Исто, 5. IV 1874.

145) Петар Матковић, *Хрватска и Славонија у својих физичких и душевних одношајих*, Загреб, 1873.

студенти, већином прашаши, протестују против овакве Матковиће интерпретације и „свечано изјављују да у далеким међама хрватске државе не познају инога до народа хрватскога“. Чланкописац *Земљака* реагира овако:

„Ми се чудимо што о овом писму нисмо до сада ни спомена нашли у хрватским новинама. Али, био који му драго разлог зашто су га оне притајиле, ми га премучати нећемо, јер добро знамо да на младима свијет остаје и увиђамо зле посљедице, које би отуда настати могле, кад би ти натори хрватске младежи дубље коријена хватали и преко Велебита раширивали се. У својој млабахној занешности и у свом жарком домољубљу ваљда је хрватска младеж мислила, да домовини боље служи, кад нијече да у хрватској држави има иноплеменске браће. Али док буде, нарочито у Славонији, у Сријему и по Крајини, житеља, и то у приличном броју, који, ма да у хрватској држави станују, себе Србима називају, дотле нијекати и загајити им име не значи радити домовини у прилог већ велики управ гријех починити против домовине, против народне слоге; то значи сијати раздор и мржњу, што све не може већ горким и рђавим плодом да уроди“.¹⁴⁶⁾

Овако постављајући проблем, чланкописац *Земљака* није имао намеру да се супротстави „жарком домољубљу“ прашких омладинаца, али је сматрао за потребно да их упозори на извесне чињенице, који су они у ватри полемике и у својој младалачкој понесености изгубили из вида. У овом конкретном случају, истина је била на страни загребачког академика Матковића, који је стајао на позицијама Штросмајерове Југославенске академије.

У борби против Љубишиног избора у Боки (1873) покушало се употребити и име самога Штросмајера. То се види из једнога дописа из Боке редакцији *Земљака*, у коме се каже између осталог:

„Могу вас увјерити да су управитељи *Народног Листа* писали неким овдашњим капетанима, да је г. бискуп Штросмајер њима писао, да настоје са свим силама, како не би Бока нипошто бирала за посланика у Царевинско вијеће једног православног човјека... Ми ипак нипошто не вјерујемо да је Штросмајер таквога чега писао, те смо увјерени да је његово дично име напросто злоупотребљено за нечисте сврхе“.¹⁴⁷⁾

Дописник *Земљака* био је у праву. Ни у огромној Штросмајеровој кореспонденцији, ни у осталим сачуваним изворним документима није до данас пронађен ни један податак који би открио било какво његово мешање у међустраничке борбе у Боки. Па чак нема ни индиција које би, макар из далека, наговештавале да је Штросмајер покушавао да индиректно утиче на резултат избора у Боки. Он је стајао високо изнад међустра-

¹⁴⁶⁾ *Земљак*, 23. VII 1873.

¹⁴⁷⁾ Исто, 20. VIII 1873.

начких политичких борби, а најмање је вероватно да је он саветовао да Бока не бира Србина. То је прижељкивао Павлиновић, али не и Штросмајер.

Љубиша је један од првих у југословенским приморским земљама који је отворено устао против појава клерикализма. Као што се ранијих година храбро борио против православног клерикализма владике Стефана Кнежевића, тако је сада оштро осудио католички клерикализам Миховила Павлиновића. Љубиша је јасно сагледао да Павлиновићева паролa „Хрват и католик“ води постепеном претварању Народне странке у клерикалну странку, и зато је повукао први аларм против тога покушаја. У уводнику *Клерикална странка* Љубиша поставља проблем на ову основу:

„Када се у политику вјера уплете, онда је народ поцијепан, престаје она блажена слога, у којој стоји народна моћ. А напосе у Аустрији клерикални програм, какав нам је г. Павлиновић изложио, када би до крајнога остварења дошао, уродио би унутрашњим превратом и извањским ратом. Ко би могао жељети да таква странка дође до владе, тај је лишен сваке политичке свијести. А напосе ко тај програм у Далмацији потписује, тај није народњак, кому је до душевне и стварне користи свога народа“.¹⁴⁸⁾

Павлиновић и његови политички једномишљеници упорно су тврдили да је Љубиша атеиста, односно „безвјерац“, како се то тадашњим језиком говорило. Љубиша на ово одговара:

„Вјера је цркви у крило положена, да ју гоји и плоди. Ми с вјером немамо посла, него с политиком, с народношћу; ми се бавимо о држави и о народу“.¹⁴⁹⁾

Љубиша повлачи паралелу између клерикалне Аустрије, у којој постоји само једна привилегисана државна вера, и Сједињених америчких држава, у којој су све вере једнаке и равноправне међу собом:

„Када ми не би били политичка, него управ црковна странка, и онда би знали нешто другчије основати свој програм него ли га знају по несрећи клерикалци у Аустрији уопће, напосе у Далмацији. Ми би се обазрели по цијелом божјем свијету, те би погледали гдје цвате вјера, гдје се све цркве једнако слободно крећу, гдје разност вјере не смета политичком развоју државе и народа. То бисмо нашли у Америци, па би тамо зајмили примјера нашем црковњачком програму. Ну то наша задаћа није...“¹⁵⁰⁾

На крају својих излагања осуђујући сваки покушај формирања клерикалне странке у Далмацији, Љубиша закључује:

„Народ и народна корист: то само може бити програм Народне странке; а народна корист на првом мјесту изискује, да се вјера у политику не мијеша“.¹⁵¹⁾

¹⁴⁸⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁴⁹⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁵⁰⁾ Исто, 23. XI 1873.

¹⁵¹⁾ Исто, 23. XI 1873.

Као што је раније знао и умео да се снажно супротстави покушајима владике Кнежевића да се наметне и за политичког вођу српског народа на Приморју, тако је Љубиша сада одлучно устао против покушаја Миховила Павлиновића да Народну странку претвори у клерикалну странку. Сматрајући да верске странке у другој половини XIX века не одговарају духу времена, Љубиша је оштро осудио увлачење вере у политику и уплитање црквених лица у чисто световне послове, у које они немају шта да се мешају. Павлиновић је зато прогласио Љубишу „безвјерцем“, желећи да га и на тај начин политички онемогући, али је Љубиша имао дубокога корена у народним масама своје Боке, тако да је Павлиновићева кампања постигла супротно дејство и у још већој мјери појачало Љубишину популарност у народу.

Између Павлиновићевих и Љубишиних схватања о друштвено-политичким проблемима постојале су такође битне разлике. Док је Павлиновић у својим брошурама и чланцима стално инсистирао на приоритету „народног поштења“, дотле је Љубиша доследно и упорно указивао на приоритет „народне користи“. Повлачећи паралелу између ова два схватања, Јосип Тончић је истовремено повукао паралелу између ставова и погледа Кавура и Броферија.¹⁵²⁾

„Када је Броферио, вјешти демократ, у торинској комори заговарао да се одбије безусловно примање Миланског мира, оног мира у којем је Аустрија била ставјала толи теретних услова за Пијемонт, и међу осталима рече: „Нека пропане устав, нека пропане слобода, али не наше поштење“, — устаде Кавур те повика: „Нека пропане моје име, нека мој добар глас иде без трага, само да народ буде спасен“, а гласова за примање мира. Ми смо увјерени да би као Кавур био учинио и г. Павлиновић, да је сједио у торинској комори...“¹⁵³⁾

У којој је мери Љубиша водио бригу о подизању економског просперитета привредно неразвијене и запостављене Боке Которске показује низ његових предлога, поднесака и меморандума, које је он у току своје дугогодишње политичке активности подносио аустријској влади. Од ових један од најзначајнијих свакако је поднесак о хидрауличним радовима у Боки, датиран у Бечу 25. III 1874. Љубиша овако оцртава министру пољопривреде неповољно економско стање у Боки тога времена:

„Ваша ће ми Преузвишеност извинити, ако се ја усубујем Вашу позорност свратити на једно поуздано и кршовито земљиште, гдје уз сунчани најтоплији припек и уз благодат најблагије природе,

¹⁵²⁾ Анђело Броферио (1802 — 1866), истакнути италијански књижевник, историчар и политичар; пијемонтски родољуб и аутор *Историје Пијемонта*; активан народни борац демократске оријентације у доба Ризорбимента; пријатељ Мацинија и члан Младе Италије; иако је ценио великог италијанског државника Кавура, није се у потпуности слагао са његовом политичком тактиком.

¹⁵³⁾ *Земљак*, 17. IV 1874.

земљодијеље јест ипак запуштено и готово пропало. Говорим о Боки, коју се частим заступати и чије ћу интересе бранити, док ми силе дозволе. Овај предно чудновата геолошког сјустава дијеле од Црне Горе високе планине које, због несмотрености људи и козијег зуба, огољеше и каменита своја ребра сунцу и дажду изложише на вјечиту ошкрбу. У тијем планинама нема равнице осим по који долац, гдје тежак знојем и гнојем рж и крумпир сије, што пак често љетна суша немило опржи. На подножју косе тијех стрменијех брада леже у приморју четири поља, негдашња житница, док су се те планине зелениле: Мрчево, Солиоцко, Надлушко и Будванско. По њима не само што је жито обилато рабало, но је лоза, маслина и сваковрсна воћка богатим својим производом напредовала. Но одкад надстојеће планине огољеше, набрекну необуздане воде, пак један дио тијех поља потопе, други грохотом навргу, а остатку пријете једнаку злу срећу. Тако оно што је узрок љетне суше, бива узроком зимне поплавице, а то је оскудица шума¹⁵⁴⁾

Познавајући до танчина народни живот и економске прилике у својој Боки, Љубиша, на себи својствен начин, оцртава економски назадак свога завичаја:

„Гдје је отприје рало орало, срп жњно, лоза и маслина цвјетала, ту сад жабе крекетају или се је бухач растићио по гомилама крупне грохоти. Уз изгубљени род покварио се са зраком и здравље међу чељадима. Запарења и халотине барина и морчала куже ваздух, проузрокују грозницу и опустошише пољске станове. Момци селе и траже под другим зраком бољу срећу, а земље остају без јуначких мишица јалове и пусте“¹⁵⁵⁾

Љубиша апелује на аустријску владу да приступи већ једном хидрауличним радовима у угроженим крајевима Боке:

„Ја сам увјерен да малијем трошком могле би се лако уредити и обалом омебашити у својим наравним коритима ријеке и потоци, који пријете самовољним током претворити у пустару најплодније земље и најљепша поља. Свакако тај трошак не би стао у никакву саразмјерју са вредношћу онијех земаља, које би се води отеле... а Ваша Преузвишеност имати ће дичну задовољност да је од невоље спасила један значајан народ“¹⁵⁶⁾

Љубиша апелује на министра пољопривреде да се одмах приступи потребним предрадњама, како би се још у току овога лета отпочело са планским и систематским хидрауличним радовима у Боки.

Херцеговачки устанак (1875) снажно је одјекнуо широм јужнословенских земаља, а нарочито у суседним покрајинама, у првом реду у Далмацији и Црној Гори. Штампа је из дана у дан доносила дописе и вести са терена о даљем ширењу устаничког покрета, а када је букнуо и у Босни пробудио је велике наде и очекивања. Земљак није заостајао за опозиционом штам-

¹⁵⁴⁾ Исто, 1. IV 1874.

¹⁵⁵⁾ Исто, 1. IV 1874.

¹⁵⁶⁾ Исто, 1. IV 1874.

пом, иако је иначе заступао политику умерене средње линије. Избијање оружаног покрета у Босни, *Земљак* је у свом уводнику забележио овим констатацијама:

„Са разних страна долази нам вијест да је устанак букнуо и у Босни, а управ на десној обали Уне, на граници босанско-хрватској. Ево дакле да док на нашој граници устанак све једнако траје, паче све се то више шири, на противположеној се точки раја одважно оружја лаћа. Недогледне, недосижне могу бити посљедице ове побуне. Турска, која није могла једној одољети, тешко ће обима.“¹⁵⁷⁾

Уводничар *Земљака* посматра устанак у Босни и Херцеговини у оквиру великог и сложеног источног питања:

„По свему је очевидно да се источно питање примиче свому ријешењу, да важни догађаји предстоје, које Турска неће уклонити, нити ће њима избјећи тим што, као што по новинама читамо, забрањује *Земљаку* и неким другим славенским новинама улаз у турске покрајине. Нисмо ми навели рају на очајање.“¹⁵⁸⁾

Због оваквог писања о источном питању уопште, а о босанско-херцеговачком устанку посебице, *Земљак* је стављен на индекс и забрањен не само у овим двома пограничним земљама него и у осталим турским покрајинама на Балканском полуострву.

Земљак је међу првима поздравио преоријентацију енглеског јавног мњења у односу на источно питање, које је већ у почетку босанско-херцеговачког устанка ушло у нову фазу свога историјског развоја. Уводничар *Земљака* са признањем истиче нови став лондонског *Timesa* према источном питању:

„То су већ данас увидјели Енглези, који су врло практични људи, те ма да су до сада најјаче подржавали Турску и њезино господство, сада први признају да се тако напријед ићи не може. *Times*, најважније енглеско и европско гласило, које се управ силом сматрати може, *Times* наглашује да се питање може успјешно ријешити само онда, ако се Босна и Херцеговина претворе у васалну државу. Дотле, вели *Times*, ионако мора једном доћи... Најбољи начин за ријешење источног питања јест тај, да се једна покрајина за другом, мртвој руци у Цариграду извине. Када већ енглеске новине овако пишу, тад да се може за стално држати да је Турској у Европи одзвонило.“¹⁵⁹⁾

Земљак је будно пратио писање стране штампе о босанско-херцеговачком устанку и о одјецима устаничког покрета у суседним југословенским државама. *Земљак* се, између осталог, посебно осврнуо на писање бечкога листа *Politische Correspondenz* (2. IX 1875) и тршћанског листа *Osservatore Triestino* (3. IX 1875), који су нападали црногорску владу и сумњичили је да је захтевала од Порте повећавање своје територије као награду за своју неутралност. Бранећи Црну Гору од ових сумњичења, *Земљак* пише:

¹⁵⁷⁾ Исто, 18. VIII 1875.

¹⁵⁸⁾ Исто, 18. VIII 1875.

¹⁵⁹⁾ Исто, 28. VIII 1875.

„Колико смо се ми могли извјестити на добрим изворима, пука је измишљотина све што је о том послу донијела *Политичка Кореспонденца*, такође сва нагабања и умствовања *Осерваторова*. Та је вијест изашла из оне исте ковнице, из које се прошлог мјесеца рекло да је Црна Гора обећала Порти своју неутралност. Понашање Црне Горе прам устаницима не може бити коректније. Она није до данас ни свом положају као држава неодвисна, ни својој дужности као држава погранична, ни у длаку заблудила, паче мудро и човјечно поступала“.¹⁶⁰⁾

Милетићева *Застава* и Павловићев *Панчевац* донели су низ ратоборних чланака, у којима се позивала Црна Гора да активно помаже устанике у Херцеговини и да оружаном снагом допринесе ослобођењу Херцеговине испод турског јарма. Љубиша се једним карактеристичним чланком осврнуо на овакво писање, не спомињући поименце ни *Заставу*, ни *Панчевац*, али је савременицима било јасно на кога се односе ове алузије. Љубиша пише:

„Има неколико дана да се виче кроз неке новине на неумјешавање црногорско у бојевима за слободу херцеговачку. Ми нећемо да те пријекоре припишемо каквој злој намјери, паче цијенимо да та вика проистиче из необузданог родољубља, али ипак налазимо сходно показати да те новине немају право. Већ сами извор нашег листа побуђује нас на то, јер смо вазада били увјерени да политику не смије руководити слијепо чувство, но бистри разум“.¹⁶¹⁾

Устајући против романтичарских илузија националиста, Љубиша упозорава на стварност и чињенице:

„По нашем мњењу, црногорске сопствене силе и оглашено јунаштво њезинијех витезова обезбјеђује јој без сумње самостални опстанак... Но наш оптимизам не иде тако далеко да би могли појамчити да је Црна Цора кадром својим сопственијем силама ослободити или себи придружити Херцеговину. Шта би се дакле догодило да се Црна Гора умјеша у посао херцеговачки? Она би изгубила коју стотину својих синова, упропастила своје ратно и финансијално стање, ослабила сама себе, а устаницима не би помогла...“¹⁶²⁾

Љубиша сматра да би само удружени балкански народи заједничким снагама могли да допринесу ослобођењу Херцеговине, Босне, Македоније и осталих балканских земаља испод турског феудалног јарма. Спорадични локални устанци, истина слабе турску доминацију, али још немају довољно снаге да ослободе поробљене балканске земље, сматрао је Љубиша.

Уколико је босанско-херцеговачки устанак дуже трајао и постизавао све значајније успехе, утолико је *Земљак* све више писао о ослободилачком покрету и веровао у крајњу победу устаничке ствари:

„Херцеговачки а донекле и босански устаници показали су реду кријепост: узтрајност. Та ће их кријепост спасити и сва је прилика, слободу њиховој домовини донијети“.¹⁶³⁾

¹⁶⁰⁾ Исто, 4. IX 1875.

¹⁶¹⁾ Исто, 15. IX 1875.

¹⁶²⁾ Исто, 15. IX 1875.

¹⁶³⁾ Исто, 6. XI 1875.

Љубиша је веровао у позитиван исход национално-ослободилачких покрета на Балкану, али није претпостављао да ће до успеха доћи одједном и ускоро, него постепено, у етапама. Он је сматрао да народне масе не би требало заносити надом у брзе и лаке успехе, него да их треба „приуговорити“ за даљу борбу. Милетићева *Застава* и Павловићев *Панчевац* писали су ватрене уводнике, електрисали масе и наговештавали скоро ослобођење балканских земаља. Љубишин, Данилов и Тончићев *Земљак* био је реалнији и умеренији: није предсказивао ни брзу, ни лаку победу над моћним противником, него је припремао народ да ће борба бити дуга и тешка, али да не треба сумњати у коначни исход.

Као што је био скептичан у процењивању ратног потенцијала Црне Горе, Љубиша је исто тако имао мало поверења у ратну спремну Србије. Сећајући се ратних припрема у доба кнеза Михаила, Љубиша жели да упозори и обавести нове генерације да треба критички разликовати националистичке илузије од стварности:

„Колико пута се нису јављале те приправе; та Србија је од последњих 15 година била увијек спремна и до зуба наоружана, чекајући само сгоду да одпочне своју мисију, а кад је сгода дошла, тад се је увијек понављало да није приправна... Спремити се пак на врат на нос за тако огромно подужеће, хоће се времена и великој држави, а камо ли маленој Србији“.¹⁶⁴⁾

Док су Светозар Милетић и Јован Павловић оптуживали кнеза Михаила и кнеза Милана као искључиве кривце што Србија није спремна за „свети ослободилачки рат“ — дотле је Љубиша шире посматрао ствари и тражио дубље узроке:

„Зашто није спремна, ни повољним оружјем снабђевена, то би се могло прилично нагађати из оних интерпелација у Народној скупштини, из којих се зрцали грдна корупција у свој јавној управи.“¹⁶⁵⁾ Није моћи дакле ту самога кнеза Милана кривити, што

¹⁶⁴⁾ Исто, 13. XI 1875.

¹⁶⁵⁾ Васа Пелагић, *Историја босанско-ерцеговачке буне у свези са српско-влашко-бугарско и руско-турским ратом у години 1875, 1876, 1877, 1878.* (Студија за народ и државнике.) Поглавље: Кнежевине српске ступају у јаван рат противу Турске. Треће допуњено издање. Београд, 1882. Према сведочанству Васе Пелагића, у доба српско-турских ратова широм Србије орле су се песме овакве садржине:

Господа су интенданци,
А трговци лиферанти,
Чиновници на станици,
А сељаци на граници:
Крвцу лију, Турке бију,
Да господа господују,
Жене, дјеца да гладују,
А власници да благују.

Србија не иде у рат. Прије него је кнез Милан дошао на српско пријестоље, писало се и увјеравало по свем свијету, да је Србија сваки час спремна ухватити се у коштац с Турском. Ми смо свећер та увјеравања неком мјером примали, па су нам догађаји до сада жалибоже дали право.“¹⁶⁶⁾

Познавајући унутрашње политичке и друштвено-економске прилике у тадашњој Србији, Љубиша је јасно сагледао да нису једини кривци за такво стање ствари само кнез Михаило и, после њега, кнез Милан, него и читава владајућа класа и цео постојећи друштвени поредак. Љубиша није припадао покрету Уједињене омладине српске, није изгарао у „кипећем одушевљењу“ младих романтичара, није певао да је куцнуо „извесни час“, него је рачунао са реалним чињеницама, гледао стварности право у очи и чврсто стајао на земљи.

Земљак доноси у преводу *Ноту* грофа Андрашија од 30. XII 1875. са врло карактеристичним коментаром, у коме се између осталог каже:

„Ова нота доказује, да рајино стање не смије на дуље остати какво је, а да Турчин није ни вриједан ни вољан промијенити га. Свак види што одавле слиједи: тријеба је, нужда је да неки други узме тај посао у руке.“¹⁶⁷⁾

Иако је босанско-херцеговачки устанак дуго трајао и пролазио кроз разне фазе у свом развоју, Љубиша није био песимиста, него је веровао да ће источно питање пре или после наћи своје решење:

„Од првога почетка устанка и даномичнога пропадања турске царевине, ми смо једну запели: источно је питање дошло до ријешења. Од тога мњења ми ни данас не одустајемо, то ће се збити, како му драго окренули догађаји. Сама нас ова мисао потврђује да и осле, као и до сада, гледамо мирно у будућност!“¹⁶⁸⁾

Љубиша је веровао да постоји само једно органско решење источног питања, решење у духу савременог демократског начела народног самоодређења, израженог у принципу: Балкан балканским народима!

Земљак је излазио до 28. VI 1876. У свом последњем броју редакција се овим речима опрашта од својих читалаца:

„Поремећено здравље присиљава издаватеља овога листа на одмор, а опће позната тјесноћа, с којом се бори домаће новинарство, у уским границама наше земље, не допушта му да своје настојање и дјеловање надомјести способном којом другом особом. Стога овим бројем обуставља издавање листа, те се захваљује предбројницима на показаној пријазни...“¹⁶⁹⁾

¹⁶⁶⁾ *Земљак*, 13. XI 1875.

¹⁶⁷⁾ Исто, 12. II 1876.

¹⁶⁸⁾ Исто, 3. VI 1876.

¹⁶⁹⁾ Исто, 28. VI 1876.

На основу свега изложенога и цитиранога јасно се даје сагледати физиономија *Земљака* са свим његовим унутрашњим противуречностима. И поред свега Љубишиног, Даниловог и Тончићевог лавирања и тактизирања, извесних опортунистичких примеса и скретања, ипак се не би смело тврдити да је *Земљак* био режимски лист, а његови власници, издавачи и уредници експоненти аустријске владајуће класе. Они то нису били.¹⁷⁰⁾

Исто тако, не одговара историјској истини да је *Земљак* био српски лист, а *Земљачка* странка српска странка. Полемишући са Миховилом Павлиновићем, Сава Бјелановић је констатовао:

„Постао *Земљак*. Ко је био помагач земљаштва? Христјански заступници, каже Павлиновић. Није истина, ми одговарамо. Симићи, Вујатовићи, Ристовићи, Кулишићи, Томановићи никад уз земљаштво нијесу пристајали, још мање били „главни скрбљеници те странке“. Напротив, они су остали увјек уз Народну странку, што се земљаштва тиче пристајали на протесте *Народног Листа*. Скрбљеници ове странке били су кришћански заступници — морамо их на вјере дијелити по Павлиновићевом примјеру. Тончић уредник *Земљака*, поп Данило главни сурадник, Антониети тврди стуб. И онај симпатични поштењак поп Кажимир Љубић, десна рука Миховила Павлиновића, ускочио у земљаштво. Ускочио брко Дешковић и многи остали. Гдје су дакле ти христјански заступници, који су осим Љубише у земљаштву, што их Павлиновић не именује?“¹⁷¹⁾

Објективност захтева да се констатује да *Земљачка* странка није била ни хрватска, ни српска странка, него мешовита хрватско-српска странка. Од Хрвата овој странци су припадали: Иван Данило, Јосип Антониети, Јосип Фонтана, Јосип Тончић, Кажимир Љубић, Иван Дешковић, Јурај Дубоковић, А. К. Матас, Антун Дудан, Анте Јерић, Андро Пелицариц. Од Срба: Стефан Митров Љубиша, Борђе Војновић, Герасим Петрановић, Јеротије Ковачевић. Међутим, Перо Будмани је гласао за закон о тзв. „изборима за невољу“, али када је дошло до сукоба у Народној странци није приступио ни једној, ни другој фракцији, него је поднео оставку на посланички мандат и повукао се из политичког живота. На његово место дошао је Јосип Фонтана, који је приступио „земљацима“.

¹⁷⁰⁾ Тако, на пример, расправљајући о чиновничком апарату у Далмацији, уводничар *Земљака* оштро устаје против постојећег система као таквог: „То је знак, да има још чиновника који неће да знаду, да они нису котарски поглавари или котарски повјереници за то да прогањају или киње, или да штите и бране грабане, како који овој или оној странци припада; који неће да знаду, да је њима као држављанима просто да мисле и да раде што им је воља, али да као државни чиновници они не могу и не смједу имати другог политичког програма но закон и само закон, и у развијању тога програма не смједу друго радити но вршити закон, вршити га безпристрано, вршити га без обзира на своје властите или на туђе политичке страсти“. (*Земљак*, 9. V 1873.)

¹⁷¹⁾ Сава Бјелановић, *Дон Михо на бранику*. В. *Српски лист*, 3. X 1882.

У југословенској историографији постоје крупна размимоилажења у глобалној оцени о улози „земљака“ у политичком животу Далмације. Јарослав Шидак дао је овај негативан суд:

„Бечка петорица, предвођена Љубишом, основала су посебну Народно-средњачку странку и покренула новине *Земљак* (...). У борби с матичном странком, често врло жестокој, Љубиша је, међу осталим, дао својој политици изразитије српско и православно обиљежје. До тада у интересу јединства запретани сукоби, који су све више попримали национално обиљежје, одједном су неспутани избили на јаву“.¹⁷²⁾

Међутим, Раде Петровић сагледао је и оно што је у покрету „земљаштва“ било позитивно и указао на то:

„Али земљаштво је донијело Далмацији и одређене користи. Сарадња са владом у прво вријеме (1870—1873) Народне странке, а касније Земљачке, онемогућила је аутономашима да и даље (као до 1870), сарађујући са владом, доминирају политичким животом Далмације. Стога се и дјеловање ове струје у Народној странци, која је подржавала линију сарадње са владом, и из које је израсло земљаштво, не може оцијенити као потпуно штетно. Сарађујући са владом, они су ломили дотадашњу опозицију аутономаша и чиновника и тиме објективно доприносили развиту и афирмацији славенства Далмације. А добивањем одређених материјалних повластица (жељезница, изградња путева, лука и школа) они су доприносили подицању економског потенцијала земље“.¹⁷³⁾

Сагледавајући ову историјску проблематику са једног ширег, обухватнијег и свестранијег аспекта, Раде Петровић је показао сву њену изванредну сложеност и указао на потребу даљих истраживања. Испреплетаност изукрштених социјално-економских, друштвено-политичких и културно-просветних компонента неизбежно су допринели не само замагљивању и искривљавању Љубишиног политичког лика него истовремено и погрешном тумачењу једнога значајног раздобља у историји Далмације и Боче Которске.

VII. ИСКЉУЧЕЊЕ ИЗ ДАЛМАТИНСКОГ САБОРА

Далмација, економски најнеразвијенија покрајина Хабзбуршке Монархије, није имала основних предуслова за привредни развој, јер је била одсечена од своје позадине и без комуникација с осталим суседним земљама, осим морем. Зато је на седницама Далматинског сабора у више махова било покренуто питање грађења далматинске жељезнице. Ово је питање у подједнакој мери интересовало и народњаке, и „земљаке“, и талијанаше. Биле су

¹⁷²⁾ Јарослав Шидак и сарадници, *Повијест хрватског народа 1860—1914*. Загреб 1968, 106—107.

¹⁷³⁾ Раде Петровић, *Национално питање у Далмацији*, 412.

формирани две конзорције, које су желеле да добију концесије за грађење; у једној су били народњаци, у другој талијанаши, који су успели да придобију за себе „земљаке“. На челу ове конзорције стајали су Антонио Бајамонти, председник сплитске општине, и Никола Тригари, председник задарске општине, обојица посланици у Далматинском сабору и аустријском парламенту. Од приморских Срба у конзорцију су били Стефан Митров Љубиша, председник Сабора, и Илија Рачета, председник будванске општине.

На седници аустријског парламента од 7. XII 1875. Михо Клаић је први покренуо питање концесије за грађење жељезнице, тврдио да је код тога било неправилности и осумњичио као главног кривца Бајамонтија. На истој седници парламента министар Јозеф Ласер, у име аустријске владе, одговорио је Клаићу да је концесију добила конзорција Бајамонти — Тригари само зато, што је од пријављених понуђача једино та концесија била спремна да преузме грађење свих шест одељака жељезничке пруге у смислу расписаног конкурса.

Бајамонти није присуствовао овој седници парламента, него је на Клаићев говор реаговао једним отвореним писмом преко штампе, у коме је одбио његова сумњичења и изјавио да је Клаић само из зависти напао њега и његове другове, зато што концесију за грађење жељезнице није добио он и његова конзорција, која је такође била заинтересована за исти посао.¹⁷⁴⁾

Михо Клаић је, у одговору Бајамонтију, тврдио да су чланови конзорција за грађење далматинске жељезнице добили за уступање своје концесије фирми Клауег и Грос суму од 230.114 форинти, која је наводно подељена овако: Никола Тригари — 86.600 форинти; Антонио Бајамонти — 57.000 форинти; Енрико Полак — 39.400 форинти; Стефан Љубиша — 34.642 форинте; Илија Рачета — 13.071 форинту. Клаић замера Бајамонтију што је присуствовао само оним седницама парламента, на којима се решавало о пословима, од којих је и он и његова конзорција могла имати личне користи.¹⁷⁵⁾

Овај Клаићев одговор убрзао је процес политичке ликвидације Стефана Митрова Љубише. На седници Далматинског сабора од 13. III 1876. једна група од 12 посланика Народне странке демонстрирала је против Љубише и изазвала распуштање Сабора. Тим поводом Тодор Стефановић-Виловски, бечки дописник *Заставе*, написао је чланак, у коме покушава да буде објективан и према једној и према другој страни:

¹⁷⁴⁾ *L'Avvenire*, Nr. 3, 1876.

¹⁷⁵⁾ *Народни лист*, 20. I 1876. Младен Лесковац, *Документи о Стјепану Митрову Љубиши*. Зборник Магице српске за књижевност и језик, XVII, 1, 1969, 151 — 155.

„Две године дана о томе се говорило, и они поред свег тог не само да су са Љубишом друговали и дружили се у Рајхсрату бечком и на сабору далматинском, него чак и у саборском одбору. Сада пак, кад је за делегата мјесто Клаића, Љубиша изабран, и када се саборски период већ крају своје приближава, и када се народ у Далмацији спрема за изборе, сада се набоше господа да као неки Катони Љубишу на одговорност позову. Ту је дакле мало и другога масла . . . Само ће се Немци и Талијани користити најновијим догађајима у Задру“.¹⁷⁶⁾

Демонстрације против Љубише и распуштање Далматинског сабора изазвале су жива реаговања у Задру. Међустраничке супротности још су се више заоштриле, а то је неповољно утицало и на даљи развој међунационалних односа.

Уколико су се све више приближавали избори за Далматински сабор, утолико је задарски *Народни лист* све оштрије нападао Љубишу, који је поново кандидован у Боки за народног посланика. Када је *Глас Црногорца* препоручио Бокељима да једногласно изаберу за свога посланика Љубишу,¹⁷⁷⁾ *Народни лист* је још оштрије напао не само Љубишу, него и *Глас Црногорца*, који се „самовољно“ уплиће у интерне ствари Далмације.¹⁷⁸⁾

Дубровчанин Михо Клаић, који је боље познавао Боку, био је другога мишљења. Клаић је већ одавно био начисто да ће Бока увек пре послушати савете са Цетиња, него поруке из Подгоре или Задра. Још 10. IX 1873. Клаић је писао Рафи Арнерију: „У Боки Павлиновић нема никаква утјецаја . . . у Боки ће бити изабран онај кога буде хтјела Црна Гора“.¹⁷⁹⁾ Клаићева предвиђања показала су се и овога пута као тачна. Бока је вековима упирала своје погледе у Црну Гору. И поред оштрих нападаја *Народног листа* на Љубишу, Бока му је и овом приликом изразила своје поверење избором за свога посланика (18. XI 1876). Поред тога, врло је вероватан и утицај Војводине, јер се *Застава* читала и уважавала и у Боки.

На седници Далматинског сабора од 30. I 1877. известилац Верификационог одбора Кажимир Љубић, један од блиских сарадника Миховила Павлиновића, предлаже да се пониште мандати обојице посланика Боке Которске, Стефана Митрова Љубише и Лазара Томановића, изабраних 18. XI 1876. Бранећи се од изнесених тврђења да је његов избор тобоже неправилан и незаконит, Љубиша је одржао један значајан говор, у коме је констатовао између осталог:

¹⁷⁶⁾ *Застава*, 28. III 1876.

¹⁷⁷⁾ *Глас Црногорца*, 14. XI 1876.

¹⁷⁸⁾ *Народни лист*, 16. XI 1876.

¹⁷⁹⁾ Иван Грчић, *Клаићева писма Рафи Арнерију. Задарска ревија*, VIII, 4 — 5, 1961.

„Нема утока, нема призива, зато и мним да треба Сабору двоструке разборитости и непристрастности, да и он сам не подлеже неком другом суду, који суд, ако његове осуде и немају вршјујуће моћи, а оно ипак сачињавају повјесницу земље, а тај се судија назива опће мњење“.¹⁸⁰⁾

Бранећи се од критике да је водио само „малу политику“ а пренебрегао велике интересе читаве отаџбине, Љубиша одговара:

„Бока, занемарена и запуштена прам својих сретних сестара, није хтјела, нити је могла спустити се на поље велике политике; она је морала практично мислити, она је имала настојати да се побољша њезин материјални и морални житак. Да је Бока вазда мене бирала, и да ће ме опет бирати, о томе су увјерени и тога се боје, они исти људи, што јој рат објавише у свом органу...“¹⁸¹⁾

Одговарајући на оптужбе својих политичких противника да га је „народ осудио“, Љубиша изјављује:

„Рекло се је да ме је народ осудио. Ја не знам, душе ми, који ме је народ осудио, но знам који ме је народ похвалио и одобрио мој политички рад, а то су моји бирачи, моја браћа Срби бокежкки. Но ако је кога народ зблиа осудио, то је оне који су мене напали на Сабору 13. марта прошасте године, од којих половина пропадоше у посљедњим саборским изборима“.¹⁸²⁾

Реагујући на најтежу оптужбу да се „продао влади“, Љубиша износи ове појединости о моралу својих противника:

„Рекло се је да сам се продао министарству Ауерспергову. Но то не вјерује баш нико, ни они исти напасници који ме нападоше 13. марта, и који тек што ме освадише потрчаше у Намјесника, устрављени и полак мртви, да му се оправдају и извине, говорећи да њихова намјера није била да увриједи Владу, него мене самога“.¹⁸³⁾

Са пуно ироније и оштрих алузија, које су чланови Сабора разумели, Љубиша је одговорио својим противницима:

„А кад ми рекосте, да сам се продао, зашто ми не рекосте како и за колико? Моје ми вјере, нити сам се ја продавао, нити ме је хтио ко куповати. Од Ауерсперга ја нисам добио ништа: ни биљежништва, ни витештва, ни предсједништва Сабора, а под никаквом владом ни пензије, ни штипендије мојој дјечи, пак ме није учинио ни контом, ни виећником“.¹⁸⁴⁾

¹⁸⁰⁾ Извиешића брзописна и аналитична XVI. засједања земаљског сабора далматинскога. Задар, 1877, 72. Целокупна дела С. М. Љубише, II, 271.

¹⁸¹⁾ Извиешића брзописна..., 75. Целокупна дела, II, 282.

¹⁸²⁾ Исто, 75. Исто, 283.

¹⁸³⁾ Исто, 75. Исто, 284.

¹⁸⁴⁾ Исто, 76. Исто, 289. Осврћући се на приговоре да се обогатио, Љубиша је констатовао: „А што сам био прекорен да сам се обогатио подужећем железничке грађевине, тај посао да је иоле трајав или недо-стојан, како су ми рекли, не бих имао част гледати на потпредседничкој столици саборској господина Тригара, мога ортака у том предузећу“. (Тригари је од фирме Клауер — Gross примио скоро три пута већу своту од Љубише!)

Обраћајући се владиној већини, Љубиша је изговорио ове тешке речи:

„Ја знам да ви мене не трпите, јер сам Србин по народности и православан вјером. Но излазећи одавде тјеште ме мисао, да остављам у Сабору младијех сила, госп. Вујатовића и Симића, који ће, ако их је Србиња задојила, знати бранити законита права своје народности и вјере, а ја ћу им с триемома рукама плескати. Морална зашница, коју ви мислите мени прилијепити, ранити ће племенито народно чувство моје браће Бокеза, који нијесу навикли примати зашница; а ја, којему је србско знамење упечаћено на челу, бранити ћу погажено право и слободу док ми под грлом куца“.¹⁸⁵⁾

На Љубишин говор није одговорио његов главни противник Миховил Павлиновић, него шеф Народне странке Михо Клаић, једном кратком изјавом, која показује да се осетио лично погођен извесним алузијама, које се уопште нису ни односиле на њега. Клаић је имао најмање разлога да се брани од тога као да је он крив за српско-хрватски раздор у Далмацији. Љубиша није уопште ни алудирао на Клаића, него на ултрамонтанце у врховима странке, који су сносили највећи део одговорности на хрватској страни, као што су на српској страни кривци били православни клерикалци.

Саборска већина, на крају исте седнице, изгласала је поништење Љубишиног мандата са 22 гласа против 12, док су се двојица уздржали од гласања. Међутим, саборска већина одбила је предлог Верификационог одбора да се поништи и мандат Лазара Томановића са 31 гласом, док се петорица уздржала.¹⁸⁶⁾

Љубишин говор штампан је као посебна брошура и разаслат на све стране. Сам Љубиша послао га је неким својим пријатељима, између осталог и Валтазару Божишићу, и у попутном писму (од 6. IX 1878) назива га својим „политичким тестаментом“.¹⁸⁷⁾

Велимир Живојиновић, аутор једне значајне студије о књижевном и политичком лику Љубишином, овако је оценио овај његов последњи говор:

„Својим великим говором у дебати приликом оверавања мандата Љубиша је бацио пуну светлост на праве мотиве ових потвора. Он њим није успео да сачува мандат, пошто то у овој прилици није зависило од аргумената него од броја гласова, а њих је противник имао више. Али је успео да пред историјом скине одијум са себе и пребаци га на оне који су га заслуживали“.¹⁸⁸⁾

Кампања против Љубише није престала ни после поништавања његовог мандата, јер је он још увек био политички активан,

¹⁸⁵⁾ *Извешћа брзописна...*, 77. Целокупна дела, 291.

¹⁸⁶⁾ *Извешћа брзописна...*, 79.

¹⁸⁷⁾ Божишићев архив у Цавтату. Кореспонденција Љ/8.

¹⁸⁸⁾ В. Живојиновић, *Стефан Мигров Љубиша*. Предговор *Целокупним делима С. М. Љубише*, XXV.

као посланик у аустријском парламенту, где ће остати до смрти. Дописник *Заставе* из Котора први ће јавно устати против ове кампање:

„Безпрестана нападања, псовке и грђе задарског *Народног листа* на г. Стефана Љубишу већ су све границе човјечанске људности превазишле... Ја нисам устао бранити Љубишу, нити могу, јер знам да и он имаде мана, ал' знам и то да имаде доста и врлина, па би једном требало затихнути“.¹⁸⁹⁾

Међутим, све је било узалуд. Хајку на Љубишу није пресекала ни његова нагла и изненадна смрт; тек што је био навршио 54. годину живота. Умро је у Бечу 11. XI 1878.

VIII. ПОСЛЕ ЉУБИШИНЕ СМРТИ

Љубишина смрт изазвала је жалост не само у његовој Боки него и у другим југословенским земљама. На његовом погребу у Бечу од њега се уз остале опростио у име српских књижевника — Лаза Костић, велики песник Словенског Југа. Иако су били различити и по врсти талента, и по стваралачким особинама, и по темпераменту, и по политичким схватањима, они су ценили један другога, нашли заједнички језик, зближили се у току последњих година Љубишиног живота, а када је он умро, Костић му је на самом гробу одржао говор, кратак по дужини трајања, али велик по садржини и значају. Костићев говор гласи:

„Стјепане Митров Љубишо, изабраниче српскога југа, Боке Которске, која ти је сама собом изабраница све љепоте и дивоте природне, као да је поникла из пољуба врлетнога крша са морском вилом! Колијевка тога пољуба однихала нам је и тебе — Љубишу. Па рашт' остави ту сунцем умиљену колијевку своју да погинеш у магли бечког сјевера? Рашт' остави народ у часу, кад су му мудра свјетовања његових одабраника од највеће потребе? Али, куда одох ја? Нијеси ти још оставио народа, док су год у њега твоја причања, док се год српски подмладак буде дојио на грудима виле Вука Дојчевића. Ти само враћаш истрошену љуску твог неистрошеног духа мајци земљи, као што се оставља мастило и перо, кад је књига исписана, а листови књиге бијеле иду од руке до руке, а ријечи јој лете од уста до уста, од ума до ума, од срца до срца, док је народа, док је свијета и вијека. Ако је ико, то си ти мога' испустити душу и вјеру, да ће ти је народ прихватити у твојој књизи, те ћеш ти живјети њоме у народу, докле је траје. Вјечна ти памет!“¹⁹⁰⁾

Милетићева *Застава* се у време Љубишине смрти није налазила у његовим рукама, зато што је он још увек био на издржавању казне у вацким казаматима. Његов заменик, Милан Борђе-

¹⁸⁹⁾ *Застава*, 25. IV 1877.

¹⁹⁰⁾ Тодор Стефановић-Виловски, *Стјепан Митров Љубиша*. Друго издање. Котор, 1908, 121.

вић, нашао се у недоумици: с једне стране, *Застава* је раније осуђивала политички опортунизам Љубишин у аустријском парламенту, с друге стране, за време кампање *Народног листа* против Љубише, дописници *Заставе* из Боке и Далмације бранили су његов рад, иако с извесним резервама. Због тога је *Застава* донела прво само обавештење о његовој смрти, а тек после некога времена, са закашњењем, чланак свога дугогодишњег сарадника Лазара Томановића, тадашњег посланика Далматинског сабора, који није припадао ни народњацима, ни „земљацима“, него је заузимао одвојено и самостално место у Сабору. Иако се није слагао са Љубишином политичком оријентацијом, Томановић му је ипак одао признање за оно, што је у његовом раду сматрао позитивним.

Томановић је свестан Љубишиних политичких грешака, он их не прећуткује, али их упоређује са гресима, заблудама и предрасудама његових противника, и покушава не да правда него да само објасни његово политичко држање у многим тешким искушењима, којима је био изложен у току дугогодишње посланичке активности у аустријском парламенту:

„У свом политичком дјеловању он је без сумње много погрешака починио; али који члан Народне странке за те исте погрешке не одговара? Колико ли је броја политичкијех људи, који су могли сачувати свој карактер чист и независан, не у Далмацији него у Царевини? Мало је Милетића!“¹⁹¹⁾

IX. ЉУБИША И ЊЕГОВИ КРИТИЧАРИ

Српским писцима, који су започели свој рад у доба Уједињене омладине српске, готово редовно се приговара романтичарска идеализација прошлости и недостатак критицизма. У томе има нешто истине, али и уопштавања. Један од ових писаца, пониклих и формираних у доба Омладине, био је и Тодор Стефановић-Виловски, Љубишин биограф, који је о њему највише писао и који га је од свих његових критичара можда понајбоље познавао, што се огледа и у његовој монографији.¹⁹²⁾ Виловски је писао своју књигу с очигледном намером да рехабилитује Љубишин морално-политички лик:

„Нећу да браним Љубишу од прекора што је помогао те се једна несловенска влада учврстила и осилила... Него сам само рад да данас, после 28 година смрти Љубишине, на глас кажем свакоме

¹⁹¹⁾ Лазар Томановић, *Стефан Љубиша, Застава*, 20. XII 1878.

¹⁹²⁾ Тодор Стефановић-Виловски (1854 — 1920), историчар, књижевник и публицист, дугогодишњи сарадник и бечки дописник новосадске *Заставе*, уредник књижевног часописа *Српска зора*, аутор низа расправа из историје Београда, писац неколико значајних мемоарских списа, међу којима је најважнија монографија о Љубиши.

ко хоће да чује истину: да се Љубиша није обогатио, да није зидао палате по Бечу и да се није никада својим благом разметао, него да је умро у сиротињи, не оставив за собом, сем неколико хиљада форината дуга у браће Бошковића у Дубровнику, ни онолико колико му је требало да му се удовица и деца могу хлебом хранити“.¹⁹³⁾

Јован Скерлић, који није имао афинитета ни за Љубишу као писца, подвргао је Виловској књигу строгој критичкој анализи, па није довољно истакао велики број драгоцених података које она садржи, али је зато упозорио на све њене слабости, пропусте и недостатке:

„Г. Виловски, пишући ову књигу, пао је у обичну, готово неизбежну грешку писаца његова нараштаја, код којих је критично осећање готово редовна реткост, који о покојницима, нарочито о такозваним великим покојницима, нису у стању да говоре без лирског одушевљења и панегиричких суперлатива. Он је тако место критичкога погледа дао дитирамбе, китећи и улепшавајући свога јунака. Он се тако, као и други биограф Љубишин, Г. Љубомир Јовановић, безуспешно усиљавао да оправда Љубишино политичко држање...“¹⁹⁴⁾

У свом нерасположењу према Љубиши Скерлић је — критикујући Виловскога — ставио у исти ред његових панегиричара и Љубу Јовановића, редактора *Причања Вука Дојчевића* и аутора једнога исцрпног предговора овој књизи (1903), написаног са солидним познавањем ствари. Анализирајући Љубишин политички рад, Јовановић га је истовремено упоредио са политичким држањем његових противника:

„...И у врло мучним приликама, никад није заборављао непосредне интересе свога народа, нити пропуштао као посланик да што за њих уради. Кад је после 1870. године био уз владу, никад његово држање није било онако какво је било држање многих Срба и Хрвата, владиних саборских присталица у Пешти, Загребу, Задру и Бечу... и ако је Љубиша у неким питањима потпомагао владу, није јој никад помогао против свога народа, па било у границама царевине било преко њих. А најмање се он заузео за бечку политику и њене тежње према Босни и Херцеговини, као што су се везали, противу свог ранијег уверења, главни међу народњацима, његовим противницима“.¹⁹⁵⁾

Још далеко пре него што су пронађена документа о Љубишиној сарадњи са Србијом и Црном Гором, Вељко Петровић је осетио да је Љубиша — и онда када су га противници сумњичили да је „бечки човек“ — упирао своје погледе у Београд и Цетиње:

„...Он је свесно осећао да ће се судбина целог народа и његове слободе решити на Балкану само јачањем двеју наших националних кнежевина. Стога се Љубиша, у свој својој посланичкој, поли-

¹⁹³⁾ Т. С. Виловски, оп. цит., 36 — 37.

¹⁹⁴⁾ Јован Скерлић, *Стјепан Митров Љубиша Тодора Стефановића-Виловскога*. Српски књижевни гласник, 16. IV 1907.

¹⁹⁵⁾ Љуб. Јовановић, *Живот Ст. М. Љубише*. Предговор *Причањима Вука Дојчевића*, XXXII.

тичкој каријери, чувао да не одмаже акцију слободних кнежевина, подозревајући тријалистичке тенденције у раду тадашње далматинске народне странке дон Миха Павлиновића, чиме је у тим круговима изазвао против себе огорчење противника, који су га неправедно оптуживали и клеветали“.¹⁹⁶⁾

Марко Цар, који је као сарадник и дописник *Заставе* имао прилике да Љубишу у лично упозна и са њиме разговара о политичким збивањима, отишао је још један корак даље од Вељка Петровића:

„Ти људи хтједоше да Љубишу прикажу као неку врсту нашког Шеридана... Они га обиједише, да је за своју личну корист служио бечкој влади... Данас је утврђено да, ако је Љубиша у неким питањима пристајао уз владу, није јој никад служио против својега народа, нити је у свом политичком опортунизму тако далеко ишао да је (као неки његови противници) народнословенске идеале жртвовао источној политици Беча и Будима...“¹⁹⁷⁾

Постоји једна карактеристична анегдота, сачувана у две верзије, о сусрету Фрање Јосифа и Љубише у Котору, приликом царевог путовања кроз Далмацију и Боку 1875. Љубиша је тада, као председник Далматинског сабора и посланик Боке у аустријском парламенту, био у царевом пратњи. Према верзији Марка Цара, анегдота гласи:

„На ручку, који је цар давао у част председника општина из целе Боке Которске, био је и Љубиша. У разговору са Љубишом, цар је казао:

— Ја сам први цар, који долази у Котор.

— Нисте, Величанство, — одговори му Љубиша.

— Како? Ја сам у Бечу, пре мог одласка на пут, разговарао са нашим историчарима, и они су ми казали, да сам заиста први цар, који посећује Котор, и уопште први владар, не узимајући у обзир црногорске, који овде пролазе.

— Не, не, — поново рече Љубиша — погрешно су Ваше Величанство обавестили, јер је пре Вашег Величанства у Котор долазио други један цар.

— Који? — зачуђено запита Франц Јозеф.

— Српски цар Душан Силни, и још су сачуване повеље, које је он издао из Котора.

Ово сазнање као да није било пријатно Францу Јозефу, јер се одмах обратио с неким питањима онеме, који му је седео с леве стране“.¹⁹⁸⁾

¹⁹⁶⁾ Вељко Петровић, *Стјепан Митров Љубиша. Народна енциклопедија, II*, 614.

¹⁹⁷⁾ Марко Цар, *Стјепан Митров Љубиша. Летпис Матице српске*, 1905, 232, 71.

¹⁹⁸⁾ Марко Цар, *Стјепан Митров Љубиша. Политика*, 25. XI 1928. Другу верзију забележио је Љуба Јовановић (оп. цит., XXXIII) и она, заједно с његовим коментаром, гласи: „А Љубиша, кад је цар дошао у Котор и са задовољством казао да је он први цар који то место полази, одговори да је пре њега други цар већ то урадио и, на питање царско, казао: да је то био Душан, српски цар. Тако не говоре с круном ласкави издајници свога народа“.

Фаму о Љубишиним аферама и о његовом богатству разбио је истакнути хрватски књижевни историчар и филолог Буро Көрблер.¹⁹⁹) На основу архивских истраживања и новопронађене преписке Көрблер је доказао да је толико нападана концесија за грађење далматинске жељезнице Љубишу „материјално потпуно упропастила“, тако да је морао „распродати сву своју баштину, коју му је отац намро у Будви, па су тако иза ране смрти његове, жена и дјеца његова само умножили број пролетараца далматинских!“⁽²⁰⁰⁾

Врло је вероватно и убедљиво образложена претпоставка Буре Көрблера да су вођи далматинских народњака и сами увидели да за гласање „бечке петорице“ није био крив само Љубиша.²⁰¹) Само што они то своје сазнање нису јавно признали, него су водили кампању против Љубише до краја његова живота, па чак и после његове смрти.

Архивска истраживања Војислава Ј. Вучковића показала су у којој су мери била неоснована тврђења Љубишиних противника да је он „бечанин“, који се „продао Ауерсперговој влади“. Објављена документа јасно откривају његове везе са Јованом Ристићем, једним од водећих државника Србије, који се лично дописивао са Љубишом и добивао од њега драгоцене информа-

¹⁹⁹) Буро Көрблер (1873 — 1923), професор класичне филологије на Филозофском факултету у Загребу, академик и члан председништва Југославенске академије знаности и умјетности, уредник разних едиција ЈАЗУ, један од најбољих познавалаца и проучавалаца дубровачке књижевности.

²⁰⁰) Буро Көрблер, *Стјепан Митров Љубиша и његова околина. Рад ЈАЗУ*, књ. 229. разреда историјско-филологичкога, 1924, 147. Између осталог, у овој студији су изнесени конкретни подаци да је Љубиша за очеву кућу у Будви, за коју је имао добити 16.000 форинти, добио непуних 10.000 „и још је о свом трошку морао штошта поправљати на њој...“ Према сведочанству Т. С. Видовског (оп. цит., 94) Љубишин син Митар, адвокатски писар, умро је од туберкулозе у младим годинама и оставио незбринуту породицу: „удовицу с петоро нејаке деце. На заузимање Љубишиних пријатеља она је добила дуванску трафику, која таман толико носи колико је потребно да породица себе може хранити хлебом“. Марко Цар (*Политика*, 25. XI 1928) такође потврђује да је „Љубиша умро као сиромаш и оставио незбринуту породицу“.

²⁰¹) Көрблерова опаска формулисана је овако: „И Клаић и Павлиновић и Монти бит ће тада већ били спознали, да није била сва кривња на Љубиши, ако је он од почетка 1876. године, откако су га одаучили избацити из Далматинског сабора, отворено стао радити против њихових интереса, можда само и зато да се освећује. Та оно гласовање за изравне изборе опростили су они и Борбу Војновићу и дру Јосипу Антонетију, с којима су и даље заједнички радили и у Задру и у Бечу“. (Б. Көрблер, оп. цит., 185). Овоме треба додати да су они опростили не само Војновићу и Антонетију, него и Ивану Данилу, уреднику *Земљака* и најгласнијем браниоцу политике „бечке петорице“. Свима је опроштено, само је Љубиша проглашен за „недостојног“. Чак није уложен ни приговор приликом именовања аутономаша Тригарија за потпредседника Сабора.

ције о аустријским плановима о даљем продору на Балкан.²⁰²⁾ Док су Љубишини политички противници поздрављали окупацију Босне и Херцеговине и одушевљавали се тријалистичким концепцијама о уједињењу југословенских народа у аустријским границама, дотле је Љубиша писао поверљива писма Јовану Ристићу с молбом — „по прочитању спалити“. Историчар по струци, ученик Леополда Ранкеа, Ристић није послушао Љубишу, сачувао је његова писма у свом приватном архиву и она данас представљају аутентична документа о „корифејима југословенске пропаганде“.²⁰³⁾

Приликом преноса Љубишиних посмртних остатака из Беча у Будву, 7. X 1885, где су сахрањени са великим почастима и у присуству широких народних маса Боке Которске, допутовали су из Дубровника и присуствовали погребу изасланици Народне штионице, Српског певачког друштва „Слога“, Српске дубровачке омладине, Православне црквене општине и уредништва *Гласа дубровачког*. Један од Љубишиних политичких противника, који је у своје време гласао за његово искључење из Далматинског сабора, Перо Чингрија, уложио је протест што је Народна штионица послала свога изасланика на погреб. На ванредној скупштини секретар друштва је прочитао Чингријин протест, а затим се развила дискусија. Први је узео реч Дум Иван Стојановић, каноник Столне цркве у Дубровнику, који је рекао између осталог:

„А кад би се могло овди на поље извести, а је ли управ такви био какав је оптужен; је ли баш која неприлика остала у народу од овога књижевника, кога покојни наш суграђанин кнез Нико Велики Пуцић, један од најучевнијих, називме најпаветнијим човјеком у Далмацији, могао би се доста и доста говорити и претресат. Али, то оставимо саборима државе и грађанскијем опћинама, не вама, господо, који ћете одобрит оно што је управитељство учинило и тако ћете доказат, по угледу осталијех изображених народа, да на пољу књижевности, како вели латински пјесник, био Тројанин оли Грк, „*nullum discrimen habeo*“ и да од Загреба до Цетиња читаонице не имају другу сврху него промицат и гојит напредак књижевни у народу. А кад би била још која друга сврха, то јест узгој наших несретнијех странака и чувстава неких особитијех, тад ми који смо свештеници и дошли међу вас само за књижевни узрок, ми свештеници ол западне ол источне цркве били, ми би имали строго држанство од вас одступити. Кад би била слога међу

²⁰²⁾ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке Монархије 1859 — 1874*. Београд, 1965, 395 — 396, 408 — 409, 415 — 416, 422 — 423, 425 — 427, 450, 454.

²⁰³⁾ В. Ј. Вучковић, *Ристић, Штросмајер и Вагнерова афера. Југословенска ревија за међународно право*, 1955, I, 24 — 48.

К. Милутиновић, *Бокељски устанак и Вагнерова афера. Историјски записи*, 1958, XIV, 17 — 48. К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760 — 1914*. Нови Сад, 1973, 145, 236, 240 — 241, 277.

онијем који се највише броје у пуку оли својијем књижевством оли племством оли упливом оли сталишом, тад бисмо могли уфат да ће срећа народ обасјати“.²⁰⁴)

У одбрану Народне штионице и нападнутог Љубише устали су, после Дум Ивана Стојановића, још Никша Гради, Луко Зоре и Влахо Матијевић, па се прешло на гласање: за предлог да се управи Народне штионице „изрази потпуно повјерење“ и одобре „одређене почести пригодом погребна нашега књижевника Стевана Љубише“ гласало је 45 присутних чланова, а против свега 10.

У току своје дуге политичке активности, која је започела још 1848. и трајала све до његове смрти 1878. године, Љубиша је доживљавао и дизања и падања, и победе и поразе. У току живота чинио је и политичке грешке, које су му се после горко светиле. Једна од најтежих грешака свакако је његов покушај — учињен у психози у којој се налазио — против сједињења Далмације са Хрватском, за шта се он борио још од своје ране младости, преко зрелих година, па такоређи све до пред крај живота. Али, изгледа да је Љубиша, кратко време пред смрт, и сам увидео ову грешку и — састављајући своју аутобиографију — написао и ове значајне речи у свом политичком тестаменту:

„Тешко оној души која је посјејала кукољ међу Србима и Хрватима, међу католицима и православнима, јер је то омело нагли развитак укупне народности и језика. Боже дај да скоро започети у староме Дубровнику *Словинац* обустави братску неслогу и поврати давни склад!“²⁰⁵)

У широко замишљеном покрету дубровачког „словинства“, према далекосежним концепцијама браће Меда и Ника Пуцића и њихових следбеника, окупљених око часописа *Словинац*,²⁰⁶) Љубиша је пред смрт сагледао настављаче јужнословенског покрета Штросмајера и Рачкога, и назрео у томе зору једне боље будућности.

²⁰⁴) *Глас дубровачки*, 1. XI 1885.

²⁰⁵) С. М. Љубиша, *Аутобиографија. Целокупна дела*, II, 334.

²⁰⁶) Мало је југословенских часописа који су тако снажно заталасали не само друштвену средину у којој су настали и деловали, него и остале југословенске крајеве, као дубровачки часопис *Словинац* (1878 — 1884). Први број се појавио баш у години аустријске окупације Босне и Херцеговине и заоштрених међунационалних односа. Никола Иванишин пише: „У тако затрованој, наелектрисаној ситуацији јавио се ондашњи књижевни Дубровник, као посредник и смириатељ. Та нова активност дубровачких културних и књижевних радника није била расцјепкана као до тада него је произишла спонтано — изнутра, из самог града — као ваљда посљедњи изразито дубровачки, самоникли књижевни покрет. Вањска манифестација тог покрета био је *Словинац*. Под књижевно-умјетничком фасадом *Словинца* криле су се дакле не само књижевно-умјетничке, него и политичке намјере измирења Хрвата и Срба у Далмацији оног времена“ (Н. Иванишин, *Часопис „Словинац“ и словинство у Дубровнику*, Рад ЈАЗУ, књ. 324, 1962, 173.)

Љубишину смрт ожалила је не само српска грађанска штампа и један део остале јужнословенске јавности, него и новосадска *Стража*, један од првих српских социјалистичких часописа, који је донео посебан опсежан некролог, у коме је позитивно оценио не само његов књижевни него и његов политички рад. Расправљајући о његовом политичком држању у судбоносним данима у историји Боке, аутор некролога је констатовао:

„Љубиша је много практичних добитака својој земљи прибавио, те зато је и био код својих бирача и у народу обљубљен, тако да га је народ приликом бокешког устанка ипак за посредника свога искао, ма да је по народу пронето било, да је посланик крив, што се новачење почело уводити и ма да је народ због тога на њега и озлојебен био. Закључујући ову животописну цртицу бележимо још то, да је Љубиша умро у својој 54. години, у пуној мушкој снази и свежој памети, те је отуда очевидна и штета, која постиже нашу књижевност и политички живот Далматинаца смрћу његовом“²⁰⁷)

Иако грађански политичар, Стефан Митров Љубиша је после своје преране смрти добио признање и од органа првих српских социјалиста, најнапреднијих снага тадашњег српског друштва.

²⁰⁷) Стеван Митров Љубиша. *Стража*, новембар — децембар 1878, 534 — 535.

Zusammenfassung

DAS POLITISCHE PORTRÄT DES STEFAN MITROV LJUBIŠA

Dr. Kosta MILUTINOVIĆ

Eine der interessantesten Persönlichkeiten in der Geschichte der Boka Kotorska (Bucht von Kotor) ist zweifellos der Schriftsteller, Publizist und Politiker Stefan Mitrov Ljubiša (1824 — 1878). Als junger Mann von 25 Jahren und Sekretär der Gemeinde in Budva nahm er aktiv teil an der »Versammlung zu Boka« (»bokeljska skupština«) in Prčanj zu Pfingsten im Jahre 1848. Auf dieser Zusammenkunft kam es zu Auseinandersetzungen zwischen zwei Strömungen: den Anhängern Österreichs und jenen der Venezianischen demokratischen Republik des Danijele Maninn. Die Ersteren trugen den Sieg davon, doch nur zum Teil: die Mehrzahl erklärte sich für Österreich, jedoch der Vorschlag wurde abgelehnt, dass auch die Boka ihren Abgeordneten für das österreichische Parlament, den Reichsrat, wähle. Im Geiste der Ideen der südslawischen Gemeinschaft und slawischen Solidarität stellte Ljubiša schon 1848, als erster unter den küstenländischen Serben die Forderung einer Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien.

Nach der Unterdrückung der Revolution von 1848 — 1849, kam es in allen österreichischen Ländern zur schweren Reaktion, die unter dem Namen des Bach'schen Absolutismus bekannt ist. Nach zehn Jahren kam der Absolutismus wurde gestürzt und es beginnt ein neuer, an die Verfassung gebundener Zeitabschnitt im politischen Leben der Habsburger Monarchie. Es kam zu entscheidenden prinzipiellen Zusammenstößen zwischen den Anhängern der zentralistischen und föderalistischen Staatseinrichtung. Unter den südslawischen Politikern hebt sich Ljubiša durch seine Aktivität hervor, so dass er schon 1861, auf den ersten Abgeordnetenwahlen des Gebiets der Boka Kotorska (Bucht von Kotor) zum Abgeordneten in den Dalmatinischen Landtag gewählt wird, wo er als Mitglied des Klubs der Volkspartei (Narodna stranka) eintrat. Der Landtag wieder wählt ihn als Delegaten in den Reichsrat, weil damals die Landtage ihre Vertreter für den Reichsrat stellten. In Wien trat Ljubiša dem Föderalistischen Klub bei, in dem auch die tschechischen und polnischen Abgeordneten vertreten waren. Als Mitglied des Klubs schlug Ljubiša vor, dass ein jedes Mitglied verpflichtet sei, im Reichsrat in seiner Muttersprache öffentlich zu sprechen. Der erste, der seine Rede in serbokroatischer Sprache hielt, war Ljubiša.

In der Hauptdebatte auf den Plenarsitzung des Reichsrats am 13. November 1867, als endgültig über die Annahme des Dualismus im Sinne der Teilung der Interessensphären zwischen der herrschenden Klassen von Wien und Pest diskutiert wurde, sprach Ljubiša mit viel feiner Ironie diese bedeutenden Worte aus: »Dieser Versuch ist sehr gefährlich, denn es ist nur so ein Österreich möglich, das keine Hegemonie eines Volkes über das andere gestattet. Mein Gewissen erlaubt es mir nicht, dass ich für dieses Testament der der Einheit Österreichs und des Parlamentarismus stimme.«

Ljubiša war ein hervorragender Kämpfer gegen jeden Klerikalismus (des orthodoxen, katholischen, muselmanischen), gegen die Einmischung des Klerus in die Politik, er war auch entschieden gegen die Entfaltung des

religiösen Fanatismus. Als überzeugter Demokrat und Antiklerikaler führte er lange und erbitterte Kämpfe gegen den orthodoxen, Klerikalismus des dalmatinischen Metropolitens Stefan Knezević und gegen den katholischen Klerikalismus des Kanonikus Mihovil Pavlinović, indem er sie gleich schädlich für die Einheit der südslawischen Völker hielt.

Der Aufstand von Boka (1869) war keine lokale Aufruhr, sondern ein Ereignis von weit grösserer Bedeutung, das nicht nur in den Nachbarländern und Gebieten, sondern in ganz Europa widerhallte. Über die zum Aufstand von Boka gezeigte Haltung Ljubišas gehen die Meinungen der Geschichtsforscher weitgehend auseinander. Die einen verurteilen, die anderen verteidigen ihn. Die negativste Einschätzung Ljubišas in dieser Frage gab Antun Dabinić, die objektivste einer seiner Biographen, der aus Kotor gebürtige Ljuba Jovanović, ein aktiver Teilnehmer im Zweiten Aufstand von Boka. Dem Berufe nach Geschichtsforscher, waren ihm die Geschehnisse unmittelbar bekannt. Nach dem unter dem Kommando von General Wagner durchgeführten Strafeapeditionen, nach Erschiessungen und Erhängungen, kam es zum Frieden von Knezlac (1870), abgeschlossen zwischen dem General Rodić und den Aufständischen, die die Kämpfe einstellten unter der Bedingung einer allgemeinen Amnestie, Entschädigung des materiellen Schadens und dem Versprechen, dass die Bokaner im Sinne althergebrachter Privilegien nicht zum Militär einberufen werden. Für diesen Kompromissfrieden hat neben Rodić auch Ljubiša grosse verdienste. Ausserdem ist es Ljubiša zu verdanken, dass auf den Sitzungen des Reichsrats die Wahrheit über den Aufstand von Boka unter Feststellung der Verantwortung für das furchtbare Blutvergiessen, die Zerstörungen und Brandschatzungen aufgedeckt worden ist. Die Enthüllung der Wahrheit über die Greuel der von Wagner durchgeführten Stafexpeditionen führte zu seinem schnelleren Fall. Ljubiša Reden auf den Sitzungen des Reichsrats, vor den Korrespondenten der ausländischen Presse aus allen Teilen der Welt, fanden einen weltweiten Widerhall und zerschlugen die Legende von der angeblichen österreichischen »Kulturträgermission« auf dem »barbarischen Balkan«.

Auf den Abgeordnetenwahlen für den Dalmatinischen Landtag im Jahre 1870 trug die Volkspartei das erste Mal den Sieg über die Italienischfreundlichen (»stalijanaši«) davon. Es wurden 24 Abgeordnete der Volkspartei und 16 der Italienischfreundlichen gewählt. Ljubiša, nochmals von der Boka gewählt, wurde Präsident des Landtags. Die Volkspartei als überwiegende Mehrheit wählte als Delegaten in den Reichsrat ausschliesslich Abgeordnete der Volkspartei, an der Spitze mit Ljubiša. Nach ihrer Ankunft in Wien traten alle fünf dem »Klub des rechten Zentrums« bei, der in seinem Programm die Erweiterung der Autonomie der österreichischen Länder vorsah. Die Wiener Regierung versuchte mit allen Mitteln dem Reichsrat das Gesetz über die sogenannten »Notwahlen« aufzuzwingen. Diesem Gesetz zufolge werden, im Falle die Delegaten ihre Mandate niederlegen, direkte Wahlen ausgeschrieben. Die tschechischen und polnischen Vertreter waren energisch gegen diesen Vorschlag der Regierung, während die Abgeordneten Dalmatiens unter dem Druck der Regierung und selbst des Hofes im letzten Augenblick wankelmütig wurden und am 6. März 1872. für das Gesetz stimmten.

Ein Jahr später unterbrachte die Regierung des Fürsten Adolph Auerberg einen Gesetzentwurf über die direkten Wahlen der Abgeordneten für den Reichsrat. Die dalmatinischen Vertreter stimmten, unter dem Beeinflussung des Regimes, auch für dieses Gesetz. Die Folgen der Wahlen war der Zerfall der bisher einheitlichen Volkspartei: die Aussonderung der dalmatinischen Abgeordneten und ihrer Anhänger in eine abgesonderte politische Partei, Partei des Zentrums, und die Gründung ihres Organs unter dem Titel *Zemljak* (Landmann), nach dem auch sie »zemljaci« genannt wurden. Der Direktor der Zeitung *Zemljak* wurde Ivan Danilo, der Redakteur Josip

Tončić, beide die einstigen Schriftleiter des *Narodni list*. Ljubiša war einer der Hauptmitarbeiter des Blattes. Die neue Partei war eine gemischte kroatisch-serbische, unter ihren Mitarbeitern gab es Kroaten und Serben.

Der Zerfall der Volkspartei führte zu erbitterten Polemiken zwischen den beiden gegnerischen Lagern, zwischen dem *Zemljak* und *Narodni list*. Die Gegensätze wurden immer grösser, die Konflikte häufiger, die Kluft immer tiefer, bis sich die Beziehungen in dem Masse verschärfen so dass die Mehrheit der Mitglieder unter Anführung von Mihovil Pavlinović Ljubiša aus dem Dalmatinischen Landtag ausschloss. Er blieb jedoch bis zu seinem Tode Abgeordneter im Reichsrat.

Die neuesten Archivforschungen zeigen, in welchem Masse die Behauptungen Ljubišas Gegner, er habe »sich der Regierung Auerspergs verkauft«, unbegründet sind. Die veröffentlichten Dokumente legen seine Beziehungen zu Jovan Ristić, einem der führenden Staatsmänner Serbiens, klar dar. Ristić stand in persönlicher Korrespondenz mit Ljubiša und erhielt von ihm wertvolle Informationen über österreichische Pläne für das weitere Vordringen auf den Balkan.